

ELS OBRERS ANDREUENCs A L'ENTORN DEL CANVI DE SEGLE
(1885-1905)

La industrialització a Sant Andreu¹

El període que ens ocupa és en el cas de Sant Andreu de molts canvis. Es produirà una substitució del treball al camp pel treball a la fàbrica com a fet més important,² a la vegada que la influència barcelonina sobre el nostre territori anirà en augment. Aquests dos fets seran els que marquin de manera més important la vida andreuca entre 1885 i 1905.

Sant Andreu era als anys 80 un poble del Pla de Barcelona que comptava el 1882 amb 14.505 habitants, dues esglésies i diversos establiments escolars. “Pel que fa al comerç i la indústria ens parla de fàbriques de filats i teixits (que eren amb diferència les més importants), dipòsit d’oli, de vinagre, fabricants d’espardenyas, tractants de gra, fabricants de carros, fusters (...). L’oferta lúdica consistia en un teatre, tres casinos, un centre de contribuents i dues societats d’instrucció i recreo (...)”³

A la guia de Josep Fiter se’ns explica que el 1888 “*la parte de la població de San Andrés se consagra a la manufactura. Muchas y de reconocida importancia son las fábricas establecidas en aquel término municipal y entre ellas deben citarse la de hilados de lino, de cáñamo y de algodón de la sociedad Fabra y Portabella (...), la de Juan Mas Esteve; los talleres de reparaciones de la Cia. caminos de hierro del Norte de España, la de tejidos de algodón de M. Puig i Cia, etc.*”⁴.

Aquestes informacions referents als anys 80 només ens serveixen com a descripcions d’un poble que abans de la crisi industrial de l’època vivia en “l’època més florent del veïnat d’aquest poble, ja que llavors els tallers de ferrocarril de Saragossa aixecats a Sant Andreu estaven en sos millors temps (...). Dins aquell any de 1885 es declarà el còlera que tants d’estralls féu a Sant Andreu”⁵.

Aquesta situació també es veu confirmada per articles de l’època, com el titulat “La Decadència”, publicat a “LaVoz de Las Afueras” el 20 de març de 1885, i on s’indica que el districte dels afores tenia una situació avantatjada en trobar-hi capitals i obrers i tenir poca criminalitat, bona comunicació i habitació obrera barata. Per tant, tenim com tota aquesta zona del Pla de Barcelona formarà part de l’àrea industrial barcelonina, aprofitant la burgesia barcelonina els aspectes més favorables de la zona (comunicació, disponibilitat de terreny, la llunyania de la conflictivitat obrera, la facilitat per aconseguir aigua i la debilitat de les autoritats locals). Així doncs, “*la ampliación del centro urbano, alimentado por la colmatación de la Barcelo-*

na amurallada y las ventajas que una residencia en un municipio colindante podía ofrecer gracias a alquileres, alimentos o condiciones higiénicas (...). Con las oleadas inmigratorias fueron estableciéndose pequeños talleres y servicios. Factores que serán importantes para la aparición de una industria más concentrada, al amparo del capital de Barcelona⁷⁶.

El pes del treball a la fàbrica el trobem confirmat per testimonis de l'època, com ara els que ens ha deixat "El Obrero" amb testimonis dels efectes de la crisi a partir de 1885 a Sant Andreu. També, a "La Voz de las Afueras" del 29 de maig del 87, on explica que *"la clase trabajadora está en su mayoría con los brazos cruzados por falta de trabajo"* i *"como del trabajo depende el bienestar de todas las demás clases de la sociedad, nos encontramos con una crisis general y un malestar indescriptible"*, i posteriorment el 24-7-87 diu que *"todos sabemos que este pueblo es más industrial que agrícola"*, i que *"este cierre de fábricas y otros establecimientos industriales producen necesariamente la miseria en los obreros"*, la qual afectaria tot el poble. Tot això es veurà agreujat per les condicions higièniques. Si el 1885 era el còlera, dos anys més tard trobarem una epidèmia de verola que també afectarà Sant Andreu.

En els anys següents, ens trobarem amb una reactivació econòmica que suposarà la instal·lació de noves fàbriques, la qual cosa farà que segons les dades de l'11 de maig de 1890 hi hagi més de dos mil obrers treballant a les principals fàbriques, entre les que destaquen les de Fabra y Portabella y Lanera Barcelonesa, Juan Más, Hijos de D. Mariano Puig i Cia, i Viuda de Tey.

La important guia de l'època *Barcelona en la mano* de Roca i Roca, en la seva edició de 1895 ens informa també de les diferents indústries que trobem. Segons la mateixa, hi ha *"numerosos establecimientos fabriles, figurando en primera línea la fábrica de Fabra y Portabella (...) dotada de poderosa maquinaria movida a vapor (...). Es la primera fábrica en España que ha elaborado carretes de clases superiores para máquinas de coser y la primera que ha fabricado las sedas mecánicamente, exportándose al extranjero"*, i treballen *"unos mil operarios"*. Altres serien la de Hijos e M. Puig (*"tejidos de algodón: importante"*), la de Viuda de Mas (*"hilados y tejidos de algodón: grandiosa"*), Lanière *Barcelonnaise* (*"importante fabricación de merinos, montada por una compañía belga"*), compañía Inglesa (*"hilados y tejidos de algodón y panas: grandiosa"*), i les de Curulla Hermanos, Miguel Turquet i Cia., Mateu Hermanos i Tintoreria de los Srs. Hijos de Santaló, totes elles del ram del tèxtil. Les altres fàbriques del poble són la de farina de Pascual, i Fabian Almirall, la de curtits de José Ansió i altres de carreteria, sabó, cola i almidó. Per últim, destaquen els tallers de reparació del ferrocarril del nord, que *"son muy vastos: tienen poderosa maquinaria y dan ocupación a un buen número de operarios"*.

De les dades de Roca i Roca es desprèn que assistim a una etapa de creixement industrial, la qual, cal recordar-ho, coincideix a Sant Andreu amb la repressió i desarticulació del moviment obrer i amb l'agregació del municipi per part de Barcelona. L'annexió l'any 1897 *"no repercutirá en principio en la extensión o la relación entre el casco urbano de Sant Andreu y su periferia inmediata, aunque la Barcelona central absorbiese numerosos servicios y recursos administrativos"* i *"a pesar de esta pérdida y de su equiparación de los arbitrios urbanos, no se observa el probable efecto ralentizador del ritmo observado a partir de las desventajas que supuso en las economías familiares"*, i aquest procés d'extensió es viurà a inicis del segle XX, quan *"els camins antics han estat completats per la carretera de Ribes i esperen el moment de ser superats per l'eix de la Meridiana"*⁷⁸. De fet, ens

diu Torres Capell que en formar part de Barcelona, els antics municipis ho faran de la seva organització econòmica, on segons Jaussely, hi havia un procés de taylorització semblant al d'un gran taller, on cada cosa ha d'ocupar un lloc determinat.

Aquell 1897 Sant Andreu era un municipi amb insalubritat i pobresa que tenia al voltant de 18.000 habitants, i que segons dades de 1902 tenia al seu terme unes 150 fàbriques. Aquells seran anys importants per un Sant Andreu que era integrat al districte 9è. de la ciutat (conjuntament amb el Clot, Camp de l'Arpa i Horta): així, el 1903 es crearà la gran empresa del poble, la Fabra i Coats (coneguda tradicionalment com Can Fabra), mentre que el 1902 la Hispano-Suïssa adquirirà els terrenys d'una antiga farinera. Aquesta, conjuntament amb Can Fabra i els tallers del ferrocarril del Nord seran "durant molt de temps un dels centres de treball més característics de la població de Sant Andreu". Segons Termes i Abelló, la presència d'unes fàbriques o altres "acabarà sent decisiva a l'hora de determinar el caràcter de cada zona: (...) Sant Andreu a la Fabra i Coats"¹⁰.

Tot i això, cal recordar que l'annexió quasi coincidirà amb la independència de Cuba i Filipines. Amb aquesta s'obria "un tombant decisiu en la història industrial de Catalunya, comprensible si es té en compte que el 20 % de la producció catalana s'enviava a Cuba i Filipines (...). L'any 1898 les seqüeles de la declaració de guerra van aconseguir paraitzar una part de la fabricació, especialment al Plà de Barcelona. L'any següent, l'allau de comandes de Cuba, Puerto Rico i Filipines, unida a l'elevat nivell de la demanda interior, implicà l'ampliació o la creació de fàbriques. Però la febre del 1899 i *el contagi d'efervescència en el país, favorable al resorgiment de la industrialització*, no van passar de ser uns fenòmens passatgers (...). Allò que per a alguns era purament conjuntural anava adquirint trets gairebé permanents. El model industrial forjat el 1898 es caracteritzava per la successió de crisis cícliques i fins i tot per depressions que arribaren a paraitzar la tercera part dels efectius humans"¹¹, la qual cosa ens és confirmada a Sant Andreu.¹²

Aquest període serà l'inici, en paraules d'Àngel Calvo, de l'assoliment per part de Barcelona, d'una estructura econòmica veritablement industrial, diversificant-se amb sectors com ara el químic, metal·lúrgic o construcció a la capital, mentre que a la majoria de nuclis agregats preval el tèxtil.¹³ Una altra font d'informació sobre el Sant Andreu de 1902 és la que ens ofereixen els Anuaris Estadístics de la Ciutat de Barcelona, els quals ens donen dades sobre diversos aspectes de la ciutat, i en alguns casos eren distribuïdes per barris o districtes. Un exemple en la utilització d'aquestes dades és l'estudi ja clàssic de B. de Riquer sobre les eleccions de 1906. Així, el conjunt del districte 9 tenia una població el 1900 de 32.180 habitants, que seran 33.648 el 1907, amb una densitat de població de 1.375 hab./km. (de les més baixes amb diferència de la ciutat). Un altre element del districte és el fet que sigui el districte "proletari" amb més presència de població catalana (83 % del total), en una època en què el fenomen del proletariat anava associat al fenomen migratori.¹⁴

Altres dades que ens interessin són les referents als analfabets, que eren al districte més d'onze mil. Quant a l'habitatge, el de Sant Andreu era predominantment basat en edificis baixos amb pocs habitatges i poc amuntegament urbà. Quant a la salubritat, cal recordar que a "començaments del segle, Barcelona era possiblement una de les ciutats més malsanes d'Europa, amb dades com ara quasi 11 morts per mil afectats de febre tifoïda, i ocupava al món el segon lloc quant a morts per la verola i el primer per xarampió. El conjunt de malalties epidèmiques

(tifus, verola, xarampió, escarlatina, diftèria, grip i altres) provocava el 1907 19'9 morts entre 10.000 habitants, mentre que al districte 9 "només" provocava 18'2, amb dades semblants a la resta de nuclis agregats.

La situació socioprofessional és una dada importantíssima per aquest estudi, tot i que el mateix Riquer ja advertia que el sistema utilitzat per recollir dades no donava prou garanties. Així, al districte 9 hi treballaven poc més de 10.000 persones (un 31'5 % del total). D'aquestes, un 75'9 % eren obrers assalariats, un 4'3 % es dedicaven al comerç, un 4 % al servei domèstic, i només un 0'4 eren professionals liberals. Tot això fa que B. de Riquer inclogués el districte 9 entre els proletaris, indicant més concretament que el districte 9 "era un districte on hi havia uns nuclis de caràcter industrial (Sagrera, Camp de l'Arpa i el centre de Sant Andreu) amb d'altres més aviat agrícoles i petitburgesos (Horta i Sta. Eulàlia)"¹⁵.

Mercè Tatjer ens ha donat altres dades d'interès pel que fa a l'estructura socioprofessional. Així, dels més de 54.000 treballadors del tèxtil barceloní, 2.396 eren andreuencs a principis de segle. També s'ocupaven molts a l'agricultura, mentre que les dades de la contribució serien un "reflex d'estructures socials caracteritzades per la presència d'una petita burgesia propietària de cases, petits tallers i indústries o comerços"¹⁶.

Àngel Calvo ens ha facilitat algunes dades interessants sobre el tèxtil andreuenc a inicis del segle XX. En primer lloc, destaca el fet que cap al 1908-10 perd posicions en els sectors del teixit i del filat. En aquella època, a Sant Andreu, igual que a Sants i Sant Martí, les unitats de volum considerable pesen molt (i així Fabra i Coats és el 1908 la segona empresa de filats a la ciutat), i el pes de les empreses del barri era important respecte el total (50.205 fusos respecte un total de 321.801 el 1908-10 i 40.605 respecte 305.765 el 1920-21). També a Sant Andreu "resulta significatiu el paper que fan el grup de cases que subministren articles per a la indústria tèxtil. Tallers de gafets, com el de P. Sangrió a Sant Andreu (...) es caracteritzaven per les reduïdes dimensions i especialització"¹⁷.

Podem completar aquestes dades amb les que ens dona Mn. Clapés sobre els oficis "tradicionals" més freqüents a Sant Andreu. Així, hi ha en aquella època dos molins, dues tintoreries, tres pelleries, la fàbrica d'automòbils "Espanya", la fàbrica del gas, tres impremtes, cinc manyeries, quatre ebanisteries, disset fusteries (el 1926), dues saboneries i altres petits negocis per atendre les necessitats de la població.

Dues empreses més cal citar per fer-nos la idea de l'estructura industrial de Sant Andreu a la fi del període que ens afecta. Una ja citada, la Hispano Suïssa¹⁸, la qual "en viglies de la Primera Guerra Mundial, instal·lada ja la fàbrica de La Sagrera, es trobava en una situació favorable per llençar-se a la producció en massa, una circumstància que no es va arribar a donar mai"¹⁹.

L'altra, la Maquinista, líder de la construcció mecànica i que era quasi l'única que feia locomotores a l'Estat Espanyol. Aquesta, amb l'expansió de la Primera Guerra Mundial, necessitarà de nous tallers, la qual cosa permetrà "desenrotllar la construcció de locomotrius en gran escala. A l'efecte, adquirí moltes mojudes de terreny al regadiu de la barriada de Sant Andreu per a montar els espaiosos tallers adequats a la nova indústria"²⁰.

Així doncs, el període que va de 1880 fins a principis de segle és caracteritzat a Sant Andreu per l'afiançament de les indústries modernes, conjuntament amb la importància d'un

tèxtil que havia iniciat la seva renovació a mitjans del segle XIX i que ocupava un de cada nou andreuencs el 1897, i la pervivència del que P. Gabriel anomena “els vells oficis”.

Les condicions de vida i de treball dels obrers.

En un treball com aquest, que pretén arribar a conèixer millor la cultura obrera d'un nucli com Sant Andreu, crec fonamental arribar a esbrinar com vivien els obrers i això ho farem tenint en compte els dos àmbits on es desenvolupa la seva vida: el lloc de treball i el d'oci i descans.

El primer que cal, però, és arribar a esbrinar de què parlem quan ens referim als obrers, ja que aquest concepte pot arribar a aplegar treballadors tan diferents com els oficials dels vells oficis o els obrers del tèxtil. En el cas de Sant Andreu i del Pla en general, cal insistir en tres aspectes: la importància dels treballadors dels “vells oficis” respecte dels clàssics “obrers de fàbrica”, les diferències entre els oficials i la resta dels treballadors i els constants canvis a què es veuen sotmesos els obrers en aquesta etapa (tant qualitativa com quantitativament).

La caracterització dels obrers en l'etapa que ens ocupa la podem fer a partir de la caracterització econòmica del poble, aspecte, aquest, tractat anteriorment. Així, cap al 1890 “podem parlar d'una societat majoritàriament industrial a Barcelona i la seva rodalía on conviuen una indústria moderna basada en les mitjanes i grans fàbriques del tèxtil i una multitud d'empreses i tallers en una situació propera a l'artesania manufacturera²¹. Disposem per aquest moment d'algunes dades que ens poden ajudar: així, el juny de 1887 la crisi industrial generava a Sant Andreu l'atur d'un total de 1.240 obrers, o el 1890 “El Obrero” ens dona dades d'un atur obrer que afectava segons aquesta font 4.030 treballadors del tèxtil²². Podem contrastar aquesta font amb una altra també periodística, segons la qual les cinc fàbriques més grans del tèxtil andreuenc ocupen a 2.000 treballadors²³, i això en un municipi amb una mica més de 15.000 habitants.

En definitiva, aquestes dades ens vindrien a confirmar que la indústria tèxtil (especialment la cotonera) seria el sector més significatiu a Sant Andreu, la qual cosa tampoc ha de suposar que la majoria dels treballadors siguin tèxtils, ja que a tots els testimonis de l'època es constata la importància d'altres sectors com ara el ferroviari, el de la pell, drogueria, farineres i treballs artesanals, com ara els boters, carreters, paletes, fusters, barbers i altres²⁴.

El 1897 (a la fi del període que ens ocupa), hi havia a Sant Andreu 150 fàbriques de tipus i mida molt diferent, la qual cosa mostraria la varietat d'oficis i el fet que a part de les grans fàbriques, ens trobem amb d'altres molt diferents. Totes aquestes dades crec que vindrien a qüestionar afirmacions com ara que “Can Fabra (...) anà adoptant a Sant Andreu els trets característics del sistema de colònia industrial (...)”²⁵, o que “cada barriada estava lligada a unes indústries determinades: (...) Sant Andreu a la Fabra i Coats”²⁶, ja que tot i que la importància d'aquella fàbrica a Sant Andreu és innegable, no podem dir que fos el centre al voltant del qual girava tot el Sant Andreu de l'època.

Ja hem donat les dades de Tatjer, que situa els treballadors tèxtils andreuencs en el nombre de 2.396 quan la població de l'antic municipi és de 19.000 habitants, sent la resta dels altres sectors industrials, i a més, a partir d'inicis d'aquest segle ens trobarem a Sant Andreu immers en

un procés de diversificació industrial cap a d'altres sectors (especialment els vinculats amb les indústries mecàniques). A més, dins d'aquest panorama tan diversificat, diversos autors han reivindicat últimament el paper dels obrers d'oficis en aquells moments. A part de l'aportació de P. Gabriel, cal citar Manuel Vicente, el qual ha destacat que al Pla de Barcelona cap al 1890 convivien el tèxtil i molts petits tallers i empreses, i "les noves estructures de la Revolució Industrial convivien amb una activitat majoritària d'empreses mitjanes i petites que caracteritzaven la societat industrial barcelonina"²⁷. En aquesta mateixa opinió, i pel que fa a principis de segle, han coincidit Soledad Bengoechea i Àngel Smith.

Tot això aniria vinculat a la importància en el conjunt dels obrers dels oficials, la importància dels quals "es basava en la relativa fortalesa de la seva posició dins del taller i en el paper central de les famílies d'obrers qualificats a la comunitat"²⁸, i en el cas del Pla de Barcelona es manifestaria en el pes del sindicalisme dels obrers qualificats, l'anomenat "sindicalisme a la catalana"²⁹. Així doncs, en aquest període observarem el pas d'una identitat corporativa a la construcció d'una identitat de classe per part dels oficials, especialment del tèxtil.

Per últim, caldria insistir en l'aspecte de les migracions que afecten els obrers andreuencs. Si al conjunt de Barcelona, el 58'9 % de la població era nascuda a Barcelona el 1900, el 1920 només ho era el 47 % dels censats. Ja Riquer destacava que a inicis del segle XX el districte 9 era entre els districtes obrers el que menys immigrants tenia, i era el més català entre els districtes obrers. Carles Grabuleda ha destacat la importància de la població flotant en el cas de Sant Martí de Provençals, sent aquest un sector que vivia a cavall d'ofertes de treball temporal de les fàbriques de la regió³⁰, mentre que pel que fa a Sant Andreu la premsa constata que davant la crisi "*muchos (...) se han visto precisados a acudir a poblaciones vecinas para no morir de hambre*", i conseqüència d'això el 1888 emigra 1/6 part de la població, però tot i això eren gent que tornava al lloc d'origen en millorar el treball. Així, Mercè Tatjer diu que a inicis del segle XX "les àrees centrals dels municipis agregats de Sants, Horta i Sant Andreu (...) mantenien un elevat percentatge de població autòctona"³¹. Per tant, hauríem de parlar d'uns treballadors andreuencs heterogenis quant a les categories i als sectors, tot i que cal destacar els oficials del tèxtil arrelats al barri de fa temps.

Un cop caracteritzats els obrers andreuencs, caldria fer una altra matisació, que és la de destacar la importància de les dones entre els treballadors. Tot i que no podem donar dades fiables, sabem que el treball femení era important en la indústria cotonera, i especialment en alguns processos concrets³².

Quant al que són les condicions de vida, cal recordar que una constant reivindicació en el període que ens ocupa serà la d'aconseguir que es dediquessin vuit hores al treball, vuit al descans i vuit a l'oci. Tot i això, sabem que la reacció del règim de la Restauració serà molt lenta, ja que el 1902 s'estableix la jornada de ...11 hores. A Sant Andreu ja el febrer de 1887 la Societat d'Oficials Barbers s'adhereix a la campanya en favor de les vuit hores que promovien "El Obrero" i "El Socialista", la qual cosa mostraria com aquest és un dels temes que preocupaven els treballadors andreuencs en aquells moments.

A més, el treball era pagat amb sous de misèria. Si bé no disposem de dades concretes de Sant Andreu, en canvi sí que podem extrapolar les del conjunt barceloní, tot i que cal recordar que abans de l'annexió, Grabuleda ens parla de desplaçament industrial des de Barcelona al Pla

per tal d'evitar les restriccions de la capital (inclosos els sous que calia pagar, més elevats a la ciutat) que hi havia a la capital. En el cas de Sant Andreu, ja hem indicat la importància del treball de les dones a la indústria cotonera, fent feines no qualificades i mal retribuïdes. En canvi, els oficials, que ja hem vist que tenen un paper destacat en l'estructura productiva del Pla, rebrien salaris més dignes, que en el cas dels oficis artesanals no "tocats" per l'avenç del capitalisme, arribaven com a mínim cinc ptes. de jornal.

Cal, però, relacionar salaris i cost de la vida. Així, M.J. Sirera indicà com entre 1870 i 1900 aproximadament hi ha entre l'increment de jornals i del cost de la vida "*una diferencia del 40 % en 30 años. A un aumento del jornal del 30 % ha correspondido una elevación del 70 % en los precios de los artículos fundamentales*"³³. Els efectes que això provocarà ajudaran a explicar les vagues a Sant Andreu i Barcelona, tal i com ha constatat Soto Carmona pel període 1890-1893.

Aquesta situació de precarietat es veia agreujada en períodes de crisi, ja que els treballadors no tenien assegurat el lloc de treball ni el salari en moments de crisi industrial. Així, les dades de què disposem ens mostren com la crisi que es pateix a finals dels 80 afectarà molt especialment els treballadors andreuencs. Així, l'aturada de la producció generada per la crisi afectarà el juny de 1887 més de 1200 obrers del tèxtil, i entre novembre del 88 i gener del 89 es produirà una vaga a la fàbrica del Vapor del Rech en intentar rebaixar-los el 10 % del salari. Per últim, el juliol de 1890, a la mateixa fàbrica, l'aturada patronal afectava 450 treballadors.

Quant als accidents de treball, disposem d'una estadística que apareix a la primera pàgina de "El Obrero", portaveu del sindicat Les Tres Classes de Vapor els anys 1884 i 1885, i que ens dóna dades sobre els accidents que es produeixen a diferents fàbriques catalanes³⁴. A Sant Andreu, trobem dades de 51 accidents ocorreguts entre febrer de 1884 i juliol de 1885. Les dades són referents a quatre fàbriques:

Fàbrica del Sr. Puig	17 accidents
Fàbrica del Sr. Vilardell	8 accidents
Fàbrica del Sr. Mas.....	25 accidents
Fàbrica de C. Fabra (La Española).....	1 accident

A part dels llocs, les dades que se'ns ofereixen són el sexe, l'edat, la secció a la que s'ha produït, les lesions que li produeixen i el resultat final.

Dels 51 accidentats, 39 són dones i 12 homes, la qual cosa refermaria la importància de les dones entre els treballadors del cotó. Quant a l'edat de les accidentades, són les següents:

Menors de 16 anys	15
Entre 17 i 30 anys	26
Més de 30 anys	10

Això mostraria que la maduresa laboral seria, entre els treballadors i treballadores del sector, cap als 30 anys, que pocs treballadors superen aquesta edat entre els accidentats i per últim, la importància del treball infantil, ja que quasi el 30% dels accidentats eren menors de 16 anys, tot i que la inexperiència feia que els nens i nenes patissin més accidents que els adults.

Sobre les seccions on es produeix l'accident, disposem de dades per quaranta accidents:

Percentatge	Casos	
Secció de teixit	30	75 %
Secció de jornal	5	12'5 %
Secció de filats	5	12'5 %

Quant a les lesions produïdes:

Contusions als dits i mà	20 casos
Contusions al peu	13 casos
Contusions al braç	5 casos
Contusions a la cama	3 casos
Contusions a l'abdomen	2 casos
Contusions a la boca	1 cas
Cop al front	4 casos
Tall al dit	3 casos

Cal dir que no hem trobat cap accident greu, ja que només en dos casos he constatat l'amputació de dits, mentre que la resta són petites contusions i cops. Evidentment, no podem extrapolar aquestes dades al conjunt de treballadores i treballadors andreuencs. Així, el 1886 tenim notícies d'un accident mortal d'un nen de 15 o 16 anys, el qual mor a la fàbrica de Loth en passar-li per sobre les rodes d'una màquina de filar, però en tot cas crec necessari treure alguna conclusió d'aquestes dades:

- la majoria d'accidents són lleus i suposen l'abandonament de la feina (40 casos).
- afecten sobretot les dones menors de 30 anys.
- afecten les treballadores de la secció de teixit.
- sobretot són lesions als dits de la mà i al peu, potser conseqüència dels processos en què participaven.

Un últim aspecte dins les condicions de treball seria el de la conflictivitat als diferents sectors laborals. Ja hem indicat la importància dels vells oficis, i dins d'aquests dels oficials. Sembla ser que les organitzacions sindicals eren més representatives d'aquests sectors en els anys 80 conjuntament amb les Tres Classes de Vapor, a les quals després dediquem un apartat.

Sindicats com el d'oficials barbers, fusters, paletes o serrallers seran presents al Sant Andreu dels anys 80. Tot i això, no els trobem participant en els grans conflictes del moment. Aquests es produiran a les grans fàbriques tèxtils i suposaran grans mobilitzacions amb suport de bona part de la població, com ja veurem. Posteriorment, cap al 1893, els treballadors del ferrocarril intenen reunir-se en una associació que els defensi, la qual cosa suposarà l'expulsió dels seus líders

del lloc de treball, i es produiran conflictes amb els estampadors (juliol de 1894), però aquests seran més lleus.

El Primer de Maig les mobilitzacions a Sant Andreu són minses, però tot i això, Sant Andreu rebrà les conseqüències de la repressió organitzada pel govern amb motiu dels atemptats anarquistes que es cometran a Barcelona durant els anys 90. Això, sens dubte, mostra l'excés repressiu de les autoritats i la vigència en aquella època de les organitzacions obreres andreuques. Des d'aquell moment, i fins la vaga general de 1902, no hi ha referències a conflictes laborals.

Per últim, cal explicar el que serien les condicions de vida pròpiament dites. En aquest tema tampoc disposem d'una bibliografia específica de Sant Andreu. En concret, ens referirem a aspectes com ara l'habitatge, la salut, el lleure i l'educació.

Sobre la salut disposem de les informacions que ens dóna M. Tatjer per a principis del segle XX. Tot i que són posteriors a l'etapa que ens ocupa, són dades que ens permetran veure com vivien els andreuencs a finals de segle XIX. Ens diu M. Tatjer que en aquella època proliferaven malalties que provocaven moltes morts. Així, tuberculosi, grip o tifus eren malalties freqüents a la Barcelona d'aquella època.

De tota manera, el districte 9 era un dels menys densos de la ciutat,³⁵ i a més "a les àrees centrals dels municipis agregats de Sants, Horta (...) i Sant Andreu mantenien un elevat percentatge de població autòctona"³⁶, la qual tindria menys riscos que la població vinguda de fora que trobaria més dificultats per assentar-se a nivell econòmic, cultural o social.

Quant a la vivenda, en una zona amb tanta immigració com era el Pla de Barcelona a finals del segle passat, aquesta es converteix en un negoci per a uns i una necessitat molt costosa per als altres. Ens diuen Massana i Roca, que als barris obrers "s'hi obtenen rendibilitats altes a Sants, Sant Andreu i Sant Martí, on les rendes eren més baixes, però on també eren més baixos els preus dels immobles"³⁷, sent Sant Andreu de les zones amb preu de l'habitatge més barat degut a la llunyania del centre, tot i que el negoci immobiliari era allà també present.

M.J. Sirera va indicar fa temps que "*en los dos núcleos de hacinamiento que se registran en Barcelona, es decir en el casco viejo y las afueras de la capital, las casas son muy malas y pequeñas. En primer lugar, carecen en muchos casos de alcantarillado, luz y agua.* ³⁸ *Suelen constar de una escalera estrecha que conduce a diferentes pisos, en ellos la vivienda está compuesta de un corredor oscuro, una cocina-comedor, (...) una habitación sin ventanas y un dormitorio con ventana a la calle que es donde suele estar y trabajar la familia. Tales condiciones higiénicas son causa de muchas enfermedades: tuberculosis y tifus*"³⁹

Sobre els aspectes de salut i higiene, no trobem cap estudi al respecte a Sant Andreu. Hem de parlar en aquest cas d'indicis, dades fragmentàries i comparacions. En concret, ja hem indicat les referències a la manca de serveis mínims, aspecte que em sembla força important⁴⁰. Conjuntament amb això, cal dir que disposem de la sèrie de dades que publica "La Publicidad" sobre els afectats per l'epidèmia de còlera de 1885, alguna referència a l'epidèmia de verola de 1887 i també les que ens dóna "El Rayo de Luz", òrgan de l'Ateneu Obrer de Sant Andreu, el qual ens informa de l'evolució demogràfica del barri a partir de 1906⁴¹.

Recordem que el 1885 la població de Sant Andreu era de quasi 15.000 habitants, i que era a l'inici d'una crisi industrial que afectarà greument el poble. Les dades recollides van entre el 24 d'agost i el 24 de setembre de 1885, corresponent als afectats i morts per la malaltia: són

228 afectats i 53 els morts (i el total a Sant Andreu són 355 i 124 afectats), mentre que per Sant Martí, Grabuleda ens parla de 537 afectats i 260 morts. Tot i la limitació cronològica de les dades, podem extreure'n alguna idea. Així, sembla que Sant Andreu fou menys afectada per l'epidèmia i en segon lloc, hi ha menys morts per afectat (quasi 1 mort per 3 afectats a Sant Andreu i 1 mort per 2 afectats a Sant Martí), la qual cosa corrobora que la gravetat a Sant Andreu és menor⁴².

Penso que podem apuntar com a hipòtesi explicativa d'això, el fet que Sant Andreu no tenia tants problemes d'insalubritat, i que estava més preparada a nivell assistencial. A aquest nivell, és significatiu el balanç dels comptes de l'alcaldia referents al còlera, on s'indica el repartiment dels següents bons: 9.000 de pa, 6.700 de carn, 4.700 d'arròs, 4.000 de mongetes, 2.800 de porc, 1.200 de gallina.

Pel que fa al 1887, "La Voz de las Afueras" del 24 de maig indica que "*no creemos decir nada nuevo (...) al manifestar que en esta población menudean más los casos de viruela que lo que seria de desear*", i el 1890, el 12 de gener ens diu que "*el dengue (...) parece que se ha enseñoreado de la población ni más ni menos que en Barcelona y está haciendo de las suyas en multitud de familias*". Les altres dades que tenim sobre l'evolució demogràfica són, com hem dit, les de 1906-1907 facilitades per "El Rayo de Luz". Les dades de 1906 mostren 425 morts i 428 naixements, i de les primeres, les infeccions a l'aparell digestiu, tifus, verola, sarampió i diftèria provoquen poques morts comparant-ho amb la resta de Barcelona, mentre que les malalties "catalanes" com les del cor, pulmonars, tuberculosi i apoplegies són més importants. Els nens eren un 28% dels morts i la gent gran un 32%. El 1907 hi ha 415 morts i 417 naixements, mostrant una baixa natalitat i en la mortalitat és important la infantil i la arterio-esclerosi produïda per l'alcoholisme.

Lleure i educació són els altres dos aspectes que faltarien per tractar. Dels dos disposem de dades fragmentàries, formades sobretot per la premsa de l'època i algun testimoni més.

De l'educació, cal recordar que aquesta no afectava el conjunt de la població en edat infantil, perquè l'Estat de la Restauració no havia desenvolupat una xarxa pública d'ensenyament que arribés a tots els sectors, inclosos els que no se la podien pagar. A la vegada, cal indicar també que l'ensenyament serà objecte d'un important debat sobre el seu contingut o la titularitat. En tot cas, i seguint les argumentacions de Tiana Ferrer,⁴³ podem dir que l'anada a l'escola era vinculada a l'alfabetització. També cal diferenciar homes de dones, ja que els primers tenien la seva escolarització més determinada pel mercat laboral i la pressió social favorable. A més, l'escola primària tenia en aquells moments un contingut eminentment alfabetitzador per les classes inferiors, tenyint això d'un vernís cultural i adoctrinament religiós.

Disposem en el cas de Sant Andreu de l'article de Jaume Seda "Propostes per a l'estudi de l'ensenyament a Sant Andreu", que es refereix a l'etapa que estem analitzant, però que bàsicament és un recull de records de l'etapa escolar de la gent gran del barri. Tot i això, disposem de poca informació sobre l'educació popular⁴⁴ a Sant Andreu. Era aquesta una necessitat sentida? Hi havia una especial sensibilitat sobre el tema? Parla J. Seda de nombroses escoles instal·lades a Sant Andreu, però no ens facilita més dades. En tot cas, em sembla molt significativa la feina de l'Ateneu Obrer de Sant Andreu, la qual podria ser demostrativa de l'estat d'ànim dels obrers sobre el tema educatiu, així com algun comentari d'interès per la qüestió que fa la premsa.

Un aspecte manifest és la crítica que es fa a les autoritats pel tracte que donen a l'ensenyament. Així, a "La Unión de los Pueblos" del 26 de juny de 1887, es comenten els exàmens públics de l'escola de pàrvuls de Mateo Ferrán, als quals segons el diari es constata un alt nivell, però aquest és trencat pel discurs del president de la junta d'instrucció pública, el qual és de poca qualitat. Poc abans, el 19 de març, el mateix setmanari indica, en referir-se a l'educació obrera, que es "*notaba en su alrededor un vacío que era indispensable llenar (...)*". A més, no serà fins el juny de 1889 que s'obrirà una escola nocturna per a adults a càrrec de la Junta Local d'Instrucció Pública en el mateix local que la diürna ("La Defensa Andresense", 2 de juny de 1889).

També significativa serà la reacció que l'obertura d'una escola obrera com la de l'Ateneu provocarà entre els sectors reaccionaris, els quals en certs moments estaran a l'alcaldia. De seguida que obri l'escola de l'Ateneu obrirà l'escola parroquial nocturna, sobre la qual hi ha "*ciertas versiones guerrilleras que corren de boca en boca y que ponemos en duda*"⁴⁵, que farien referència a la seva competència amb la de l'Ateneu, el qual reacciona obrint escoles per a nens al matí.

Posteriorment, "La Unión de los Pueblos" del 14 d'octubre de 1888 diu que "*algunos sacerdotes desde sus púlpitos tal vez para atemorizar venían a decir que la escuela laica es la escuela de Satanás*". Però aquesta actuació també serà present a les autoritats locals les quals són criticades per gastar-se 2.000 ptes. en la processó de Corpus, 500 en les classes d'escola parroquial o de l'Ateneu, tot i que el nombre d'alumnes d'aquest és infinitament superior (400 a l'Ateneu i 25 a la de la Parròquia).

També serà criticat el secretari de l'Ajuntament el 1894, el qual sense nomenar l'Ateneu diu que la veritable educació era la catòlica, o el conjunt de l'Ajuntament, quan en una vetllada de l'Ateneu s'indica que els brindis van anar dirigits a "*censurar la conducta del Municipio que ha retirado de los próximos presupuestos la subvención anual de 500 ptas. que desde más o menos años venía percibiendo dicho Ateneo*" ("La Voz de las Afueras", 24 de maig de 1896), o quan en rebaixar ajuts per donar premis indica "La Voz de las Afueras" del 28 de novembre de 1895 que "*se preocupan más de colocar a sus amigos (...) que no reportan a ninguna utilidad que a contribuir al desarrollo y cultivo de la instrucción del obrero, tan necesitada en estos tiempos*".

Un altre element destacat és saber la importància de l'escola de l'Ateneu en el conjunt de l'ensenyament a Sant Andreu. En aquest sentit, cal dir que el primer curs hi passen 56 alumnes, el curs 87-88 hi haurà 237 alumnes i el curs 94-95 seran uns 524 alumnes, arribant en la millor època a quasi el miler d'estudiants (el 1906, 985 alumnes)⁴⁶, sent això degut a "*la escasez de Escuelas Públicas que existen en esta barriada, insuficiencia que suple en buena parte esta institución*"⁴⁷.

Crec que cal ressenyar dos aspectes més. En primer lloc, l'aspecte ideològic. Sobre aquest, hi ha una notícia sobre la celebració del 8è. aniversari de l'Ateneu, on se'ns diu que "*es una corporación donde caben todas las opiniones y la enseñanza que en sus clases se da está desligada de las trabas que sujetan la que da el Estado, por consiguiendo siendo su enseñanza libre se desarrollan con más intensidad las facultades mentales de sus alumnos*". Gràcies a això, hi ha "*compañías de declamación, coros, inspirados poetas, pintores, dibujantes, cantantes de ópera, músicos, etc.*" ("La Voz de las Afueras", 20 de maig de 1893), en definitiva cultura, i posteriorment es reafirma aquesta idea en dir que "*el Ateneo es un centro eminentemente liberal y la instrucción se*

proporciona sin límites dentro del saber racional. En la educación y la instrucción no hay mistificaciones” (“La Voz de las Afueras”, 20 d’octubre de 1894).

També es tracta la qüestió religiosa, molt polèmica. Així, el 2 de desembre de 1888 “La Unión de los Pueblos” publica un article del seu director, S. Roquet, el qual tenia una presència activa al si de l’Ateneu. En el mateix es diu que “*ya habeis visto el brillante resultado que han obtenido sus exámenes, ellos os demostrarán el gran vacto que en la juventud andresense viene a llenar el Ateneo Obrero: ellos os demostrarán la necesidad que tenemos de centros de enseñanza en los cuales se enseña todo lo útil(...). Trabajemos pues a favor de la escuela laica, puesto que conteniendo incansables nuestra tarea, aceleraremos el esperado reinado en la tierra de la Libertad, la Igualdad y de la Fraternidad*”. A la mateixa vetllada, es qualifica l’Ateneu com a “*brillante faro que en medio de las tinieblas que cubren todavía nuestro horizonte, fulgura potente y altanero la redentora doctrina del mundo de mañana, de la generación venidera avara de su República y satisfecha de su librepensamiento*”.

Una definició molt clarivalent de la feina educativa de l’Ateneu és també la que fa el republicà moderat Melitó Gabriel, vicepresident de l’Ateneu en aquells moments, el qual diu que “*el Ateneo procura educar a los obreros, a fin de que aquellos puedan resolverse dentro los límites de la moral y del derecho*”, declarant-se laics i lliures, ja que “*basta con enseñar al niño la moral, respeto mutuo y los derechos y deberes que tiene para con sus semejantes, dejando al hombre la elección del clero religioso...*” (“La Unión de los Pueblos”, 9 de gener de 1887). En definitiva, l’escola ateneïca pretindrà portar a terme una feina alternativa a la que es feia des de l’escola tradicional, no oblidant altres aspectes com ara les xerrades o les biblioteques.

De tota manera, l’escola de l’Ateneu no serà l’única que intenti ocupar el lloc de l’escola laica, per la qual cosa podem dir que el seu model no serà valorat igual per tots els sectors⁴⁸. En concret, els anarquistes protagonitzaran altres iniciatives, com ara la que el vint de març del 1891 apareix al setmanari “La Tramontana”, on s’indicava que s’obria una escola laica per a alumnes dels dos sexes i de primer i segon ensenyament, l’escola Fiat Lux. Posteriorment, s’explica que l’escola ha tingut èxit en agrupar uns noranta alumnes en el primer mes d’activitats i es fa la següent crida: “*Guerra a tots els nuvols que ocultin lo sol de la Llibertat i de la Rahó! y guerra als escuraxemeies del anima y aixuga butxacas dels homes*”. De tota manera, aquesta iniciativa sembla ser que no va quallar, ja que dos anys més tard el mateix professor tornava a obrir una escola laica a Sant Andreu...

L’aspecte del lleure ha de ser tractat tenint en compte les diferències entre el que era ben i mal vist. Dins del primer, crec que cal destacar activitats de dos tipus: unes puntuals com ara la dels Tres Tòmb, el Carnestoltes, o la Festa Major, festes populars, obertes a tot el poble, i que tenien una alta participació entre tots els sectors, i d’altres que es donen durant tot l’any, com ara el teatre o les corals; mentre que el lleure que era mal vist per la majoria de la població seria el del joc, bona part del qual havia de ser perseguit per la llei.

Quant a les primeres, cal destacar primer corals i companyies teatrals. Aquest seria el lleure ben vist pels diferents sectors, i que és destacat per la premsa de l’època. Hi haurà, a més, importants polèmiques, en especial en el camp de les corals per la forta competitivitat que hi havia, la qual cosa no sabem si es pot interpretar en termes ideològics. De tota manera, destacar corals com La Lira, Paz y Esperanza, o d’altres que aniran apareixent. Quant al teatre, la majoria

del que es feia era aficionat, sense cap tipus de professionalitat, però era aquesta una activitat seguida per molts dels andreuencs.

A la majoria d'entitats es crearan companyies, com ara el casino *La Ilustración* o l'Ateneu Obrer, entitats en les quals hi haurà un espai destinat a les representacions, les quals seran molt seguides per la premsa, que fa diferents ressenyes de les mateixes, i també entre organitzacions populars, com ara l'Ateneu Obrer, el qual a totes les funcions tenia representacions teatrals o activitats corals, que hauran de competir amb la sarsuela, una activitat no sempre ben vista. Així, les sarsueles “*no solo sirven para cubrir y ocultar el juego, no tan solo son un atentado al arte, al canto y a la música, sino que atacan a la moral y a la decencia*” (“*La Voz de las Afueras*”, 6 de maig de 1893), però aquesta visió contrasta amb la que ofereix el conservador “*El Herald de las Afueras*”, la qual el 1896 elogia la companyia de sarsuela del cafè Tacón, que té molt públic i molt èxit.

Sobre les activitats puntuals, “*La Voz de las Afueras*” del cinc d'abril de 1891 ens explica com eren les caramelles. Ens diu el citat setmanari que “*en aquella noche de expansión y de alegría, común en San Andrés a todas las clases sociales, se ve hasta altas horas de la noche transitar por las calles apiñados grupos en busca de las sociedades corales que provistas de engalanadas cestas, recojen la ofrenda que las bellas hijas del pueblo depositan en ellas, mientras pueblan los aires festivas melodías, y animan los semblantes con la chispeante sonrisa las punzantes sátiras*”.

Sembla ser que aquest aspecte de crítica és un dels que caracteritzen aquesta festa, perquè en el mateix setmanari s'indica que tot i que “*doce coros salieron a cumplir la tradicional fiesta, y ninguno de estos atacó lo más mínimo la religión, ni la monarquía, ni la familia*” i que a l'alcalde “*de doce dos fueron a saludarle cantando frente a su casa, y el resto pasó por delante de ella sin cantar*”, mentre que la resta, a través de les cançons, criticava l'alcalde del moment. A més, això ve refrendat per una notícia anterior on l'alcalde negava que els joves, que cantant les caramelles afirmaven que “*mientras se hacían al Papa magníficos regalos, muchos obreros perecían de miseria, cosa verdadera si las hay y por tanto no penable*” haguessin atacat la religió, segons afirmava “*El Correo Catalán*”.

També en fer-se la ressenya del Carnestoltes, trobem una crítica sagnant a l'Ajuntament en “*La Voz de las Afueras*”, però ara en data tan tardana com el 23 de febrer de 1896. El sentit que li dona l'administració fa que aquesta festa sigui “difunta”, i que hi hagi molta “soseria”, sense que trobem referència a una participació activa per part dels sectors populars, transmetent una imatge de tristor i decadència provocada pel règim de la Restauració i la mala administració de les autoritats locals.

I sinó, es pot seguir la crònica de la festa dels Tres Tombs també d'aquell any 96. “*El próximo pasado domingo los caleseros celebraban la tradicional fiesta de San Antón. Montados en briosos corceles enjaezados con ricas monturas, recorrieron las calles de la localidad seguidas de una murga que alegraba los corazones con ayres nacionales y alegres pasa-dobles (...). La fiesta a pesar de ser típica, no tiene punto de comparación con las fiestas de igual clase que se celebraban antaño cuando éramos niños. En aquella época, los partidos restauradores no habían acabado todavía con el buen humor de la gente del pueblo(...)*”. Podria ser que aquesta argumentació fos pròpia de la crítica cap a l'Ajuntament caciquil, però és quelcom habitual en els diferents medis, per la qual cosa cal donar-li crèdit.

L'activitat puntual més important és, sens dubte, la Festa Major. Al llarg dels anys es constata una participació popular molt alta, a través de la participació a les activitats ofertes per les diferents entitats, entre les quals destaca l'Ateneu Obrer. En tot cas, les diferents cròniques coincideixen en que les activitats més seguides són els balls, el teatre i les vetllades de les entitats, mentre que la fira i altres activitats com la cursa de braus amb fins benèfics, funcions religioses, focs d'artifici i la típica sardana completen la Festa Major.

Aquest esquema, que com indico serà el característic del període que ens ocupa, serà criticat pels sectors progressistes, perquè segons "La Voz de las Afueras" les funcions religioses, les sardanes, els castells de focs, les "*corridas de mujeres con cántaros*", o els trofeus de "*jacas corredoras*" serien mostra de festes destinades al fanatisme, la religió o ridícules distraccions, mentre que no es fan certàmens científics i literaris. "Sort que algunes societats fan festes dedicades a l'art", ens diu "La Voz". El model seria aquella Festa Major organitzada per la gent que vol el benestar del poble, i que es basaria en la inauguració d'escoles, exposicions, certàmens literaris, musicals i corals, concursos vinícoles o la col·locació d'efigies de ciutadans il·lustres a la casa popular honrant la seva memòria.

Hi ha, però, altres crítiques. En alguns actes hi ha polèmiques referides a l'administració municipal, ja que a la coral La Lira els obrers que la componen fan crítica a l'Ajuntament per manca de llums públics al carrer. Per últim, també s'ataca l'Ajuntament pel pressupost que es dedica a la Festa Major: 500 ptes. en beneficiència, 450 en funcions religioses, 400 per música, 200 per focs, i en definitiva, 1.650 ptes. per la Festa Major d'un poble de 16.000 habitants!

L'aspecte del joc té múltiples referències a la premsa de l'època. Sobretot destaquen les referències a l'abundància del joc, la manca de repressió per part de les autoritats i les seves conseqüències negatives. La majoria d'escrits són per denunciar l'abundància de joc i la manca de persecució per part del municipi. Aquesta persecució, però, arriba a les entitats, ja que al Casino La Ilustración s'intenta expulsar uns socis el 1886 per jugar al "burro", un joc que no era prohibit per les autoritats, i molts dels seus socis no accepten la decisió de la junta. Tot això posa de manifest com la majoria de l'opinió pública diferencia el joc legal de l'ilegal, i també veurem com les crítiques contra l'Ajuntament es fan per la pràctica de jocs prohibits.

Així, el 1890 es critica l'alcalde perquè a dos cafès es jugava a la loteria, "*y en alguno, descaradamente, a blancos y negros y al reloj*", el 1891 es continua igual: "*señor Framis: haga vigilar las casas de juego o de lo contrario nos obligará a citar nombres de las que a ello se dedican, y V. tiene medios de evitarlo*" ("La Voz de las Afueras", 5 d'abril de 1891). El mateix es criticarà el 1893, i el 1894, quan a més es citen els perjudicis que provoca el joc: "*riñas en las noches de los sábados, molestar en el seno de las familias, esposos, sin poder llevar un céntimo a sus casas para alimentar a su compañera y a sus hijos y otras muchas (...)*" ("La Voz de las Afueras", 17 de juny de 1893), i es compara la situació amb l'afició al joc del Principat de Mònaco.

Participació política i sindical

Cal recordar que les formes de participació política i sindical dels obrers són quelcom molt ampli, que en molts casos va més enllà de la participació formal en les diverses organitzacions.

Això, que és quelcom que s'està posant d'evidència amb les diferents investigacions, encara és més evident en el cas de l'etapa de la Restauració, i en especial fins al 1900, quan el règim era molt rígid quant a la permisibilitat de les organitzacions populars i obreres, perquè tot i la certa "obertura" que suposa la llei d'associacions de 1887 i l'establiment del sufragi universal el 1890, també és evident que el caciquisme i la repressió continuen sent utilitzats per perseguir aquests sectors.

Tot això també és evident a Sant Andreu i al Pla de Barcelona. Aspectes com ara les tupinades electorals contra els republicans a diverses eleccions municipals, a les eleccions a diputats del 1891 (que evita que Salmeron sigui escollit diputat pel districte dels Afores), els pactes entre les forces dinàstiques i alguns regidors republicans amb pocs escrúpols, així com la repressió exercida contra el moviment obrer com a conseqüència de diversos moviments vaguístics o dels atemptats anarquistes a Barcelona o la persecució, per part dels sectors retrògrads, a iniciatives obreres com la de l'Ateneu, mostren com aquestes forces polítiques i sindicals s'hauran de moure entre la legalitat i la repressió, i que no els serà fàcil d'actuar.

A Sant Andreu, crec que les principals forces polítiques i sindicals representatives dels obrers i sectors populars són el republicanisme (entès de manera àmplia i que aniria des del radicalisme federal fins al moderantisme possibilista) i les Tres Classes de Vapor en el sindicalisme. Altres forces polítiques i sindicals actuaran a Sant Andreu, com ara anarquistes o socialistes, i també hi ha d'altres formes organitzatives com ara montepius o cooperatives, però tindran poca importància i la manca d'espai no ens permet tractar-les. És per això que farem un tractament propi al republicanisme i el sindicalisme en aquest apartat.

El republicanisme

Comptem amb importants estudis sobre el republicanisme català per la dècada dels 90. En concret, em sembla molt remarcable la investigació realitzada per Àngel Duarte⁴⁹, de la qual prenc bona part de les argumentacions que ens permetran situar el tema en una realitat local com la de Sant Andreu. Ja fa temps que Àngel Duarte va indicar que en els treballs d'història local calia tenir en compte les relacions entre vida política, condicions socials i realitat econòmica, per la qual cosa hem de ser capaços de relacionar els aspectes econòmics i socials tractats anteriorment amb aquests de la vida política, i tots ells referits als obrers, que són el segment de la població que ens interessa.

Seguint la seva argumentació, és important tenir en compte que per analitzar un moviment com el republicà cal veure aspectes tan variats com ara formes d'acció política, estructures i mecanismes de sociabilitat i les seves expressions culturals. Això és el que em plantejo en el cas de Sant Andreu, intentant veure qui són els republicans andreuencs i seguir tres aspectes que els afecten i que considero importants: la vida dels centres, la seva participació en la política municipal i els elements ideològics del seu discurs.

Cal recordar que als anys 90 els republicans estaven dividits en diverses forces polítiques que tenien contingut ideològic propi. Els grups més importants, en el cas del Pla, seran els centralistes, federals i possibilistes, trobant durant aquests anys intents de crear plataformes

unitàries. A Sant Andreu, aquestes es plasmen en candidatures unitàries republicanes a diputats pel districte dels *Afores* (Salmerón el 1892 i 1893) i a l'Ajuntament, en intents per crear centres unitaris (Centre d'Unió Republicana) i actuacions conjuntes en els diferents centres, com per exemple l'Ateneu Obrer, on trobem participació activa de líders centralistes, federals o possibilistes. Per últim, indicar que en els 90 els republicans s'acosten a sectors lliurepensadors i obreristes, amb els quals compartiran diferents experiències.

Qui són els republicans? Només dispo de informacions difuses sobre aquest tema, en el sentit que només es refereixen a uns quants i, sobretot, als líders. Aquests són sobretot obrers qualificats, obrers oficials que treballen a sectors industrials tradicionals. Melitó Gabriel, líder possibilista, treballa com a oficial serraller, mentre que Llorenç Porrera, líder federal amic de Salmerón, és oficial al taller del ferrocarril. Pot ser casualitat o no, però em sembla important destacar el fet que no trobem representats del sector tèxtil.

Quant a les bases republicanes, cal recordar que eren molt abundants (sobretot en qualitat de simpatitzants), i d'elles en tenim poques dades com per adscriure-les a un sector o a un altre dels obrers. Cal indicar, en tot cas, que l'Ateneu Obrer (una organització on els republicans hi participen activament) rep el suport d'un sindicat tèxtil, i d'altres sindicats d'oficials (de paletes, fusters i serrallers inicialment, i posteriorment els barbers).

L'associacionisme republicà a Sant Andreu l'he considerat fent una diferenciació bàsica. Per un cantó hi hauria les associacions clarament polítiques, és a dir, clarament definides com a republicanes, que acollien activitats preferentment polítiques, i d'altres, que eren més culturals, però que estaven sota l'esfera republicana (com ara els ateneus o les corals). Recordo, en aquest sentit, les aportacions de Duarte en el sentit d'insistir molt en la importància del tram social que hi ha al voltant del partit, quant a que el tram social (premsa, cafè, ateneu, teatre o cors) tenia prioritat per davant del partit.

En el cas de Sant Andreu es constata aquest aspecte, ja que l'Ateneu serà una entitat clarament influïda pel republicanisme des dels seus inicis, i on es farà «vida social», mentre que els centres republicans (ubicats dins les diferents forces republicanes) aniran tenint una vida molt menys intensa (vida de banquetes, diria jo) fins a l'aparició del Centre d'Unió Republicana, el qual serà un intent reeixit d'unió dels republicans andreuencs, i d'intervenir a través d'ell en l'entramat social del poble.

Entre els diferents centres vinculats a cadascuna de les propostes republicanes, cal dir que els més importants a la fi dels 80 eren els progressistes, possibilistes i federals (tot i que aquests últims no tindran centre propi), mentre que posteriorment (a partir de les candidatures de Salmerón) serà significatiu el pes dels centralistes.

Entre el 1886 i 1890, sobretot hi ha referències al Centre Democràtic Progressista, que el 29 de maig del 86 fa un acte amb el líder republicà Sol i Ortega, i que ens diu "La Unión de los Pueblos" que augmenta molt en socis, de manera que «no tardará dicho centro en figurar entre los primeros del Llano», incorporant-hi una companyia dramàtica (que té, per cert, el significatiu nom de *Sociedad Coral Zorrilla*), tot i que també tenim constància d'un altre centre (el Democràtic Histórico).

Tot i això, a la mateixa "La Unión de los Pueblos" disposem d'informació referent als centres existents a Sant Andreu el 1887. Així, hi ha el Comitè Republicà Federal Històric i el

Comitè i Centre del Partit Republicà Democràtic Progressista, destacant la figura de Llorenç Porrera (president del Comitè Republicà Federal Històric dels Afores, i que després es vincularà a Salmerón fins als fets posteriors a la Solidaritat Catalana).

Així doncs, en aquells anys destacava l'actuació federal i progressista a través dels diversos centres. És ara que les activitats republicanes més significatives seran els banquets federals de l'11 de febrer (recordant la Primera República) o les vetllades dels progressistes a favor dels presos i exiliats que optaren per l'insurreccionalisme, i cap a 1888 es constata una certa reactivació basada en l'abundància de vetllades polítiques.

L'any 89, és important el fet que el Centre Democràtic-Històric passa a ser *republicà*, ja que federals i possibilistes no tenien local (tot i que aquests dos sectors no s'integren), mentre que posteriorment, el 30 de setembre de 1890, es notifica l'existència del Centre d'Unió Republicana (CUR), des del qual s'impulsa una candidatura unitària republicana i es fan els típics banquets republicans. Aquests centres van ser destacats a les investigacions de Duarte, perquè serviran per aglutinar les diferents tendències republicanes i, en especial al districte, per la seva trajectòria d'esquerres, republicana i la composició social popular.⁵⁰

Una de les funcions d'aquests centres era la de fer propaganda electoral, i això és el que farà el CUR. A "El Fomento Andresense" del 18 de gener de 1891, es fa una ressenya del míting que compta amb la presència de prestigioses figures del republicanisme, com Salmerón, Azcárate i Cervera. En aquest acte hi participen les tres corals del poble (Paz y Esperanza, La Lira i La Unión), i compta amb gran assistència, omplint de gom a gom el teatre de Sant Andreu. En altres vetllades, com ara la ressenyada el 18 de gener de 1893, intervindran importants personatges vinculats al republicanisme, com ara Corominas i Salas Antón.

Tenim una imatge del CUR provinent de la visita que es fa des de "La Voz de las Afueras" a finals de setembre de 1892, i van sortir "*de el CUR muy complacidos, por la buena armonía que en él reina entre los republicanos de todos matices (...). En San Andrés puede decirse que sin un nota discordante, son todos los republicanos partidarios de la unión republicana*", i aquesta cal afegir-la a d'altres aspectes com ara l'existència d'una companyia de teatre que interpretava tant en català com en castellà.

En tot cas, sembla ser que l'activitat teatral era important al CUR, ja que de les obres estrenades a Sant Andreu el 1892 (set), dues ho havien estat al CUR ("La Voz de las Afueras", inicis de 1893). També és important ressenyar l'afiliació ideològica dels dos autors que hi estrenaren: l'un és Vicens Ferrer, professor de l'escola laica de Sant Andreu, que rep elogis des del setmanari anarquista "La Tramontana" i l'altre és Serra i Castells, escriptor i periodista republicà. Per tant, podem dir que al CUR, teatre i oci en general, i política eren quelcom molt unit, de manera que proliferaran les vetllades amb contingut polític, i on hi hagi cant coral i/o representacions teatrals. En aquest sentit, és significativa la vetllada del juliol de 1893, en la qual es celebrava la presa de la Bastilla, i on el cant de *La Marsellesa* va tenir molt èxit, i es va comptar amb la presència d'insignes republicans, com ara Salas Antón, Odón de Buén i Pere Corominas, o la d'octubre de 1893, on es representen diverses obres i es parla del conflicte del ferrocarril.

Des del CUR, però, els republicans es vincularan als sectors obrers. És significatiu el suport als obrers del ferrocarril en el seu conflicte amb l'empresa, pel qual no només es fan vetllades, sinó que també se'ls cedeix el local per a reunir-se, o es porta el seu problema al

parlament espanyol. Ara bé, cal recordar que un dels dirigents del CUR ho era també del sindicat dels obrers del ferrocarril.

Dues altres activitats seran importants entre els republicans. Unes seran les de la Juventut Republicana, entitat creada durant aquestes dates, i les altres les activitats d'un grup de lliurepensadors (que potencien la simbologia laica entre la població), però cal dir que totes elles coincideixen amb un moment d'impuls del republicanisme, després de la victòria de Salmerón, la tardor de 1893.

És curiós com respondran les autoritats a aquest ascens. Tupinades electorals o vinculació del republicanisme amb l'anarquisme, seran característiques de la reacció governamental, i en el cas andreuenc serà evident amb la vinculació que fan del conserge del CUR, Ramon Charles, amb l'atemptat del Liceu, el qual rebrà diverses mostres de solidaritat i serà alliberat per les gestions d'un dels caps del grup parlamentari republicà, Tiberio Àvila.

En aquella etapa d'ascens, les activitats del CUR s'amplien. Per això, a la Festa Major de 1893 ja trobem dues companyies de teatre: una en català i l'altra en castellà, però de seguida, l'any 94, potser a conseqüència de la repressió i les tupinades, decreix l'activitat del CUR (ja que només he localitzat tres vetllades, el maig, setembre i novembre), el qual no aglutinava tots els republicans. Sembla ser que els federals de Vallès i Ribot queden al marge, i el desembre del 94 organitzen un míting amb 200 assistents, on es critica com s'ha portat a terme la unió de les forces republicanes i l'actuació a nivell municipal de les altres forces.

El 1895 és un any de més activitat. Entre el març del 95 i el gener del 96, hi ha al CUR sis vetllades, entre les quals destaca la d'abril de 1895, que és, a la vegada, política, musical i literària, i té com a participants Pere Corominas, Salas Antón i Odón de Buén. També significativa és la d'octubre de 1895, quan sumant-se a diversos sectors de la societat civil, fan una vetllada pels reservistes que han d'anar a Cuba. A la mateixa, les obres representades són prou significatives: dues obres de Clavé i dues sarsueles, que en aquella època compraven amb molts seguidors. Quant a en Clavé, a part del seu origen popular i demòcrata, cal ressaltar el seu elogi a l'anterior aventura militar al Marroc. També el juliol del 96, el CUR participa en la recaptació per recolzar les víctimes de l'atemptat de Canvis Nous (potser també per desmarcar-se de l'anarquisme), però sense gaire èxit, ja que es recapten 65 ptes. a *El Progreso*, a l'Ateneu, 31 i al CUR només 6 ptes. Per últim, indicar que al CUR es farà una vetllada d'homenatge a l'Assemblea unitària del republicanisme, que es va fer a Reus.

Quant a les entitats properes, però no clarament definides com a republicanes, destaca l'Ateneu Obrer. Quatre aspectes em sembla que cal destacar en aquest sentit: el primer seria que és una iniciativa en què hi participen importants líders del republicanisme andreuenc (Gabriel, Porrera, Galí o Sans, dels quals els tres últims seran regidors republicans a l'Ajuntament de Barcelona). En segon lloc, cal dir que compta amb la presència activa d'intel.lectuals propers a aquesta ideologia i de la talla de Valentí i Vivó, Rodríguez Méndez, Pere Corominas, Odón de Buén o Pla i Mas.

En tercer lloc, cal recordar que aquesta és una entitat impulsada i recolzada des d'un obrerisme proper al republicanisme (Tres Classes de Vapor o Societats d'Oficials), i per últim, em sembla significatiu el fet que és una manifestació de cultura republicana, en el sentit del tipus de discursos que s'hi fan, del tipus de teatre compromès que es fa i de les lectures

compromeses que circulen a la seva biblioteca (diverses obres de Dicenta, o les revistes “El Socialista” o “La Revista Blanca”).

Aquesta ubicació és sobretot a les darreries del segle XIX, ja que posteriorment tindrà una evolució cap a la moderació, i cal considerar-la seguint les reflexions d'Àngel Duarte, en el sentit que el republicanisme en aquesta època intentà connectar amb part del moviment obrer, en activitats lliurepensadores i laicistes en les quals es pot veure l'interès per confluïr, i en el cas de Sant Andreu l'exemple seria l'Ateneu Obrer de Sant Andreu.

Així doncs, dins del republicanisme era molt important el fet de mantenir les relacions socials, així com les activitats instructives i formatives, per tal de cohesionar els seus militants i simpatitzants, tot i que aquestes entitats, com ara l'Ateneu Obrer, confluïssin amb altres sectors progressistes i lliurepensadors.

Quant a la vida electoral (bàsicament municipal), em sembla interessant destacar dos aspectes. En primer lloc, és destacable el tractament que es dóna a l'activitat electoral, així com les tupinades que afecten els sectors progressistes, i en segon lloc, destaca la campanya del candidat Salmerón, que finalitzarà el 1893 amb la seva victòria, i tot això a partir de tenir present que, en el període que ens ocupa, el republicanisme passa per tres etapes.

La primera seria la que va de 1885 a 1890, de divisions, retraïment i intents de reorganització; la segona, la que va de 1890 a 1893, que seria d'esplendor, i la tercera i última de 1893 a 1897, quan la repressió governamental fa aturar les forces republicanes i d'esquerra en general, que no tornaran a resorgir fins a inicis del nostre segle (lerrouxisme i vaga de 1902).

Podem caure en una sobredimensió del fenomen electoral entre el republicanisme andreuenc, si només tenim en compte les informacions que ens facilita la premsa, especialment amb la victòria de Salmerón el 1893, les quals es centren sobretot en la gestió dels càrrecs municipals, i els propis processos electorals, incloses les tupinades a què són sotmesos.

Així doncs, el primer que trobaríem serien les crítiques contra republicans, que presumptament s'aprofiten de la seva situació. Això seria manifest, per exemple, en el cas del regidor Boguñà, al qual «*el partido zorrillista que aspira la más noble y sagrada causa, no puede ni debe albergar, qualificant-lo de zorrillista de cartulina, i de renegado que prostituye su clase*”. Aquest regidor havia estat nomenat regidor per reial ordre, el setembre de 1886, coincidint amb l'arribada a l'alcaldia del canovista J. Soldevila, i ja des d'abans, havia estat criticat (el 1885 “La Voz de las Afueras”, el qualifica de *sanguijuela del erario público*). Això i d'altres problemes, com ara els que es tindran amb el regidor Viñas, o els del propi Boguñà contra els regidors Gonzalbo i Estapé, o la defensa que el Comitè Democràtic Progressista fa de Boguñà, mostrarien que en aquestes acusacions es barregen qüestions personals i que no eren gens clares, i que el veritable problema era el fet que els republicans es dividien entre donar el suport als conservadors o als constitucionals.

També significatives són les notes dels possibilistes Griful i Gabriel, el setembre de 1890, negant la benevolència que els atribueix la premsa davant l'alcalde Framis, el qual havia impulsat la repressió contra el moviment obrer andreuenc, o la polèmica que el 1895-96 hi ha entre Serracanta i Gabriel, enfront de Sans Cabré, que seria significativa de les diferències entre zorrillistes, centralistes i possibilistes i dels efectes negatius que els ha causat el transfuguisme, que provocaria que tot i la victòria a les eleccions municipals de 1892, que els dóna la majoria,

els republicans quedin en minoria a l'Ajuntament.

A més, el novembre de 1895, es diu que «s'ha sentit defensar al Sr. Gabriel al Sr. Soldevila enfront els republicans novells. Potser és això perquè ara un familiar del Sr. Gabriel és cap d'una dependència municipal amb possibles irregularitats?». Per tant, la corrupció (o les acusacions de corrupció) són quelcom que ja fa un segle eren actualitat.

De tot el que hem dit fins ara es pot veure algun aspecte referent a la política que a nivell municipal apliquen els republicans. Així, sembla que en aquesta etapa hi ha tendència a deixar la iniciativa a les forces monàrquiques, degut a diversos factors (divisions, repressió, tupinades,...), i que els republicans hi reaccionaran només el 1891-93, amb la victòria de Salmerón.

Així, a l'article del 5 de febrer de 1893 a "La Voz de las Afueras" s'afirma que gràcies al sufragi universal establert el 1890, només «*la campaña digna y valiente de nuestro Municipio en defensa de nuestros intereses en contra de las inmoralidades de los que no por ideales políticos ni por hacer administración honrada, sino por propias y personales conveniencias se han unido enrededor del Sr. Alcalde*», i ho fan els republicans combatent l'administració municipal del règim, i «*han presentado economías que han sido rechazadas (...), y se han opuesto al nombramiento de ciertos empleados desprestigiados de San Andrés (...); han defendido la Ley Municipal; (...) acudieron antes que el Sr. Alcalde en esos infectados de enfermedades contagiosas; ellos han presentado proposiciones para castigar a los empleados que ha faltado (...)*».

En canvi, a l'article del 2 de novembre de 1895 també a "La Voz de las Afueras", els republicans es miren més el melic, indicant que la crisi per la qual passen les organitzacions republicanes és deguda a «*ciertas debilidades cometidas por algunos individuos de las mismas*», ja que quan «*la minoria pasó a ser mayoría merced al esfuerzo de los republicanos tan arraigada estaba la desmoralización (...) que al poco cambiaron*». Poc després, el diari republicà de Barcelona "La Publicidad", fa una reflexió sobre la política que els republicans han seguit, que és més «realista»: «*el grupo republicano era el más numeroso, el más unido y fuerte en expectativa*», però «*no supo o no quiso el grupo republicano aprovecharse de las rencillas de los monárquicos y aliarse con uno de estos grupos, hubo diversidad de parecer entre los republicanos*», però comenta "La Voz de las Afueras" que també són culpables «*los comités locales que (...) navegan en el mar de la política sin velas, sin brújula y sin timón*». Més referències a la manca de motivació republicana serien les crítiques per la manca de coordinació entre els comitès republicans, darrera la qual hi ha un altre cop qüestions personals.

En aquest sentit, és molt significativa l'operació que es fa per presentar una candidatura unitària a les Corts, en especial per la importància del candidat (Salmerón, ex-president de la 1era. República). El desembre de 1890, amb la instauració del sufragi universal, es podueix la primera unió electoral, presentant, ja aleshores, Salmerón com a candidat.

"El Consecuente" (8-1-93) informa que els centres republicans independents ofereixen el districte a Salmerón i escullen un comitè d'unió republicana, que serà el que impulsi la candidatura de l'ex-president de la República, Nicolàs Salmerón, com a diputat a les Corts pel districte dels Afores. Així, el 24-4-92 es produïa una primera victòria de Salmerón davant del candidat del règim, el conservador Puig i Valls, amb 7.422 vots contra 1.538 (i una victòria important sobretot a Sant Martí, Gràcia i Sant Andreu, on la diferència és de 1.248 contra 434). L'any següent es repetirà la victòria, aquest cop contra el conservador Gasó, obtenint a Sant

Andreu 1.259 vots contra 358.

De tot això se'n desprenen diversos aspectes a considerar: en primer lloc, el suport de les diferents faccions republicanes andreuencs (en especial, federals, possibilistes i del CUR) i en segon lloc, el suport popular (ja que assoleix molts més vots que les candidatures republicanes anteriors). A més, cal tenir en compte que el míting per celebrar la victòria de Salmerón, comptarà a Sant Andreu amb una presència estimada en 3.000 persones.⁵¹

Un tercer aspecte seria l'intent socialista de plantar cara als republicans (el qual, per cert, fracassarà estrepitosament amb només 8 vots), disputant-se el vot obrer. Aquesta candidatura rebrà les crítiques de la premsa republicana. Diu aquesta que *«parece que los socialistas están disgustadísimos por el insignificante número de votos que logró obtener la candidatura del compañero Reoyo. Y nunca alcanzarán más mientras consciente o inconscientemente trabajen para derrotar la candidatura republicana en beneficio de los monárquicos. La clase trabajadora no es tan miope que no vea que tan sólo en la República encontrará su emancipación y que si algún diputado obrero tiene que ir al Congreso, no debe ir en representación de un partido determinado, sino en nombre de todos los trabajadores, como D. Pablo Alsina»* ("La Voz de las Afueras", 12-2-93).

Poc després de la victòria de Salmerón, trobarem la reacció governamental, que es centrarà en intentar desarticular les forces populars, a través de la repressió i les tupinades, a partir del novembre de 1893. Així, el novembre de 1893 es fan registres per part de la policia a casa de republicans i socialistes andreuencs, amb motiu de la repressió posterior a l'atemptat del Liceu, i una setmana més tard, es fan eleccions municipals que donen la victòria als republicans (8 regidors republicans per 3 de caciquils), però diu la notícia, que la junta d'escrutini donà la victòria als monàrquics: 7 a 4. Diu "La Voz de las Afueras" que del públic surten veus dient «quina barra». L'explicació és clara: *«resulta que de los ocho secretarios escrutadores, 7 eran empleados municipales»*. Al mateix exemplar s'indica el resultat de la repressió: sis veïns han estat detinguts relacionats amb l'atemptat al Liceu i després alliberats, però un, el conserge del CUR, continua a la presó, acusat d'anarquista. El desembre hi haurà notícies de detencions de tres estrangers i dos obrers del ferrocarril, acusats també d'anarquistes.

No hi ha dubte que la persecució al moviment obrer i el control electoral formaven part de la mateixa política repressiva governamental. Després de tot això, trobarem una llarga travessia en el desert, fins als inicis del nostre segle, on la repressió i les tupinades seran el més freqüent: l'octubre de 1895, el republicà Sans Cabré aventajava el candidat monàrquic, però un inteventor diposità vots per oficials, la qual cosa provocà la invasió del local, el trencament d'urnes i el desallotjament per part de la guàrdia municipal amb *«bayoneta calada»*.

Per últim, m'agradaria fer referència a les activitats dels lliurepensadors i a la pressió que fa aquest sector davant dels conservadors. Ja hem comentat els problemes que té l'Ateneu com a entitat educadora lliurepensadora, en els primers anys de la seva existència. A part d'això, trobarem crítiques a l'Ajuntament, en no haver arreglat el cementiri laic del poble, el novembre del 95, i dotar-lo dels mateixos serveis que el catòlic, o enfrontaments per «no respectar» les processons en diverses ocasions, o les crítiques des de la premsa republicana a dos regidors que assisteixen oficialment a la processó de Corpus.

La majoria dels lliurepensadors eren propers al republicanisme, com ara Jaume Mas, zorrillista, lliurepensador i membre de l'Ateneu Obrer, i amb especial vinculació al CUR. També

n'hi haurà de propers a l'anarquisme (com ara Vicens Ferrer, de l'Escola Fiat Lux), els quals en aquests espais de cultura tindrien quelcom en comú amb altres sectors progressistes. En aquest lliurepensament, els «símbols d'afirmació» jugaven un paper destacat. Valgui com a exemple aquesta notícia: *«se ha inscrito en el registro civil (fuera de la religión) la hija de los librepensadores Fco. Conejero y Dolores Mola y son testimonios los librepensadores Juan Pompidó y Antonio Camudas. Su nombre es Acracia Libre»* (“La Voz de las Afueras”, 23-3-95), així com el fet que una de les activitats lliurepensadores més importants sigui la manifestació, per Tot Sants, cap al cementiri civil, “utilitzant” un ritus catòlic per retre homenatge als seus morts.

El sindicalisme. Característiques i evolució.

Quant a l'evolució i les característiques del moviment obrer en el període que ens ocupa, tenim certes dificultats per conèixer les forces sindicals de Sant Andreu. A part del problema de fonts ja citat, cal dir que les persecucions a què és sotmès el moviment obrer en aquesta etapa (especialment a Barcelona i al seu Pla), així com la manca d'una legalitat que li permetés actuar de forma pública i oberta, dificulten el seu seguiment. Tot i això, crec poder afirmar que el sindicalisme a Sant Andreu entre els anys 80 i el nostre segle, agrupa sindicats de diversos sectors: els sindicats de treballadors tèxtils, que tindran diversos conflictes pel lideratge del sector (Tres Clases de Vapor i anarquistes), els sindicats d'oficials, treballadors més especialitzats i ben pagats, com ara els oficials barbers, serrallers, fusters o paletes, sectors tots ells de serveis, no vinculats directament amb el procés industrialitzador, i el sindicat ferroviari.

Si intentem fer una periodització del moviment sindical a Sant Andreu, podem parlar de dues etapes: una primera, de força conflictes, on l'associacionisme obrer (especialment el de les Tres Clases de Vapor al tèxtil) mostraria la seva força amb els diversos intents de resistència a les imposicions patronals, i que aniria de 1885 a 1891; i la segona de crisi, que aniria des d'aquest any fins a la fi del període que ens ocupa. Aquesta segona etapa tindria dos aspectes: per un cantó, la repressió a què és sotmès el moviment obrer i el conjunt de l'esquerra a partir de 1893, i en segon lloc, cal considerar la crisi de la principal força sindical fins aleshores, com és el sindicat de les Tres Clases de Vapor. De la primera, en parlarem tot seguit en parlar del sindicalisme tèxtil, mentre que de la segona val la pena de fer-ne algunes afirmacions ara.

A partir de 1890 desapareix les Tres Clases de Vapor de Sant Andreu, i a la vegada el moviment sindical deixa de tenir el protagonisme social que havia tingut anteriorment. Això coincideix, a part de l'increment repressiu, amb la reactivació republicana del període 1890-93, la qual cosa podria portar-nos a dir que el republicanisme ocuparia el lloc deixat per les Tres Clases. Ara bé, és com bastant inexplicable que el moviment sindical desaparegui pràcticament de la vida ciutadana, si no tenim en compte que les informacions de què disposem són sobretot de «El Obrero», un setmanari que no es publica en la major part dels anys 90, i que ens informa de la major part dels conflictes andreuencs, mentre que la premsa local només informa dels conflictes amb més tensió. A això cal afegir-li la crisi de les Tres Clases i la repressió, per fer-nos una idea de la situació, del sindicalisme en aquesta segona etapa.

No vull dir que desapareguin els conflictes, sinó que aquests seran ara molt menys

importants, afectaran a sectors menys importants, i en cap cas el tèxtil del cotó, el qual viurà les conseqüències de la crisi de les Tres Clases. Em sembla important, en aquest sentit, resseguir quina serà la repercussió del 1er. de maig a Sant Andreu, i comparar-ho amb el conjunt català. Així, «els Primers de Maig de 1890, 1891, 1892 i 1893 seran a Catalunya origen de greus conflictes d'ordre públic, saldats amb grans fracassos del moviment obrer» dirigits sobretot des de l'anarquisme, en paraules de Josep Termes.

En canvi, a Sant Andreu, «La Voz de las Afueras» (11-5-90) indica que es preveia que res succeiria, ja que el govenador civil s'havia guanyat el respecte de les Tres Clases de Vapor, el qual controlava la situació, ja que «*en todas las fábricas no dejan de haber dos mil obreros, y hay solamente en la fábrica Laniere Barcelonesa 30 o 35 anarquistas o colectivistas, y como los demás pertenecen a las Tres Clases era lógico que cesara la huelga, y que la rechazaran antes de empezar*», donada la situació d'una indústria hispana que ha de competir amb les importacions. De tota manera, cal dir que ja ara trobem una reacció governativa, en reforçar-se la guàrdia urbana (que tenia set membres) amb forces de l'exèrcit, per por a les mobilitzacions.

L'any 92, Baladrón ens informa que la jornada del Primer de Maig suposà un atur general a tot el Pla, inclòs Sant Andreu, on els tamvies, tot i l'escolta, són apedregats. En canvi, els anys 93 i 94, la jornada del Primer de Maig a Sant Andreu mostrarà la feblesa sindical, perquè si els obrers no feien vaga no era perquè els treballadors en fossin contraris, sinó perquè no estaven organitzats, sent curiosa la distinció que es fa l'any 94, ja que «a Sant Martí, els andreuencs que hi treballen, sí que fan vaga», i en aquest sentit confirmen com la realitat andreuenca no era quelcom que es pogués generalitzar a tot el Pla de Barcelona.

El sindicalisme tèxtil.

No hi ha cap mena de dubte que les dues principals forces sindicals, entre els treballadors del tèxtil i el conjunt dels treballadors catalans, eren, a inicis dels 80, les Tres Clases de Vapor i l'anarquista de la FRTE, ja que «*en Cataluña, la reorganización de 1881 no había conseguido arrastrar el sindicalismo moderado, especialmente introducido en el sector del textil. Los veinte o veinticinco mil obreros catalanes afiliados a la Internacional en 1873 aparecen ahora divididos mitad por mitad: unos trece mil se habían unido a la FRTE, otros tantos o más participaban en el movimiento alternativo generado por las Tres Clases de Vapor*»⁵².

En el cas de Sant Andreu, sembla ser que la majoria dels obrers entre 1885 i 1890 estaran adscrits a les posicions de les Tres Clases de Vapor, mentre quedaran alguns grups anarquistes, dels quals en deixa constància la important publicació anarquista revisionista “El Grito del Pueblo”. La divisió, però, no fou evident sempre, sinó que hi havia punts de contacte, tal i com es suggereix en alguns conflictes.

Així, en el conflicte que l'agost del 86 hi ha a la fàbrica de Can Portabella, es mostrarà l'enfrontament entre el sindicalisme moderat de les Tres Clases de Vapor i el radical de tipus anarquista. A dos articles publicats a “El Obrero” i a “El Grito del Pueblo” es llençaran acusacions de pactar amb l'empresariat: les Tres Clases de Vapor i la “*Sociedad de Tejedores Mecánicos*”, arriben a la violència, perquè a “La Voz de las Afueras” del 6 d'agost de 1886, es publica que a

casa del majordom de la mateixa fàbrica havia esclatat un cartoig.

Les acusacions entre sindicats faran que els anarquistes «convidin» els representants de les Tres Clases a una reunió pública i de controvèrsia, al cafè de Gordi, ja que «*los anarquistas no juegan con organizaciones obreras (...); los anarquistas no hacen guerra más que a esos presidentes indignos, no a las organizaciones que representan...*» (“El Grito del Pueblo” 19 d’agost de 1886); assenyalant que al Pla de Barcelona s’havien organitzat els anarco-col·lectivistes, enfront de les Tres Clases, i que a Sant Andreu havien intentat estendre la seva organització, a pesar dels grans obstacles amb què s’havien trobat.

Aquell 1886 les Tres Clases de Vapor, segons M. Izard, fan una anàlisi de la crisi que afecta el sector tèxtil i es decideix abandonar altres lluites que no siguin les pròpies del sector. Un any més tard serà quan s’iniciï la crisi industrial de conseqüències tan negatives per als obrers, calculant-se en onze mil obrers afectats. Això provocarà una reactivació de les reivindicacions obreres, les quals es basaran en propostes anteriors i les que feien referència a la reducció de la jornada laboral.

Ja a finals de 1886, hi ha símptomes de crisi, ja que tal com diu Manuel Vila, president del sindicat “Tres Clases de Vapor” a Sant Andreu que a la fàbrica *Las Carolinas* «*tales son las dificultades en que el trabajo se ha de verificar y la pequeñez de los jornales que ganaban los obreros, que no pudiéndoles resistir por más tiempo, abandonaron el trabajo el sábado pasado los tejedores en ella empleados*» (“El Obrero”, 17 de desembre de 1886). Aquesta fàbrica instal·lada dos anys abans, era de capital belga, i ja era la segona vaga que s’hi feia, de manera que «*de continuar así, sosteniendo a huelga por año, les conviene mucho más trasladar la maquinaria a su país*».

Posteriorment, en una carta apareguda el 14 de gener de 1887, el mateix Vila explica l’acord entre els treballadors i els directius de *Las Carolinas*, gràcies a la intercessió de l’alcaldia. L’acord suposava l’acceptació d’unes tarifes provisionals, mentre s’acaben de negociar unes de definitives. De seguida, en no acceptar l’empresa les tarifes salarials, resorgirà la vaga, ja que els obrers prefereixen «*estar en huelga a trabajar sin ganar lo más preciso sin necesidades*».

El 1887 les Tres Clases de Vapor intentaran forçar el govern Sagasta per complir la llei Benot de 1873, que pretenia millorar la situació laboral dels nens, així com també intenten crear a partir de 1890 el Partido Socialista Oportunista, però aquest fracassarà en coincidir amb la decadència del sindicat. El 1887 «El Obrero» continuava, doncs, amb la política moderada d’enteniment amb els partits democràtics, i com diu Pere Gabriel «*el grupo de El Obrero estaba abandonando toda idea de una próxima revolución social y cada vez más pretendía incidir en una política social de reformas posibles que corrigiese en un sentido favorable a los obreros las relaciones de clase existentes y con ello se limitase el alcance de la conflictividad social*»³³ (Ibídem, pàg.429). Mentre, els obrers andreuencs havien de conviure amb la crisi i la conflictivitat, situacions de les quals en trobem múltiples referències a «El Obrero», però des de la moderació.

Així, tot i la conflictivitat que hi haurà a Sant Andreu (i que és tractada en el següent A partat), són significatius els elogis que, des de les Tres Clases, s’adrecen a l’alcalde conservador d’aquell 1887, del qual, en intercedir al conflicte de *Las Carolinas*, se’ns diu que «*vela por los intereses de sus administrados como un padre para sus hijos (y) merece nuestros más sinceros aplausos*» (“El Obrero”, 14 de gener de 1887), tot i que aquest alcalde polemitzés diverses vegades amb els regidors republicans.

El juliol del 87 és un dels moments més crítics de la crisi econòmica, i és aleshores quan es fa la campanya conjunta de «El Obrero» i «El Socialista» per la reducció de la jornada laboral a les 8 hores, a la qual a Sant Andreu només s'hi adhireixen les Tres Clases de Vapor i la Societat d'Oficials Barbers de Sant Andreu. Aquestes adhesions mostrarien una certa feblesa de les organitzacions obreres andreuencs, perquè només hi ha dues adhesions per part Sant Andreu, mentre que a Mataró o a Manresa n'hi ha deu.

De seguida, trobarem l'adhesió de la *Sociedad de preparadores, hiladores y tejedores de San Andrés* a l'organització del Congrés Sociològic Espanyol a Barcelona, impulsat pel *Centro Industrial de Cataluña* (i que compta, a la comissió organitzadora, de 18 membres amb l'andreuenc Manuel Vila), per tal de tractar «*las distintas causas que motivan las crisis, lo mismo que las distintas leyes que podrian mejorar el lamentable estado en que se encuentra la digna y honrada clase obrera*».

Posteriorment, un segon moment important en la vida de les Tres Clases a Sant Andreu és el 1888 amb el conflicte de *El Vapor del Rech*, quan la patronal intenti aprofitar la crisi econòmica per rebaixar els salaris. Així, el 30 de novembre hi ha un intent patronal de rebaixar un 10% dels salaris a la fàbrica, que en aquells moments era la més important del poble. L'intent obrer de negociar ja s'havia ressentit, per la desestabilització patronal de les Tres Clases de Vapor, en no voler negociar amb el president M. Vila, i acusar-lo de no respectar el gerent de la fàbrica.

El 18 de gener del 1889, «El Obrero» fa una crida «*a los obreros en general y en particular a los de San Andrés*» signada per M. Vila, per tornar a la feina a la fàbrica, en arribar a un acord després de la vaga de vora de set mesos i molta duresa que ha afectat 400 obrers, agraïnt el seu suport a les «*muchas personas (que) han contribuido con dinero y con su apoyo moral al sometimiento de esta larga contienda de trabajo por nosotros empeñada*», mostrant la solidaritat de grup.

Posteriorment, es veuran els efectes del conflicte que es va produir al sector tèxtil de l'Alt Llobregat i la posterior pressió patronal. De les informacions, cal destacar dos moments: les vagues en solidaritat amb els obrers de l'Alt Llobregat a Sant Andreu foren molt importants, ja que segons dades de «El Obrero» aconseguiren mobilitzar 4.030 vaguistes i «*dos mil obreros asistieron en el anchuroso local de Euterpe de San Andrés para conocer la solución dada a la cuestión obrera de Manresa*», i un segon moment de reacció patronal (que es manifesta a l'Alt Llobregat amb un lock-out iniciat pels empresaris manresans, coincidint amb l'ascens conservador al govern).

Aquest segon moment coincideix, a Sant Andreu, amb les vagues que a partir de juliol de 1890 es produiran a les fàbriques El Vapor del Rech i la fàbrica Puig. La primera, s'aturarà per l'increment del preu del cotó, deixant 450 obrers sense feina, i provocant una contundent reacció oficial, mentre que la segona és una vaga per «*el despido de diez antiguos obreros por el hecho de ser asociados y haber cumplido como buenos socios en el seno de la clase*».

Així, l'alcalde, el possibilista Framis, «*no se ha contentado con aparatos de fuerza*», «*sinó que ha mandado descargas para acabar con las huelgas*», i no ha donat suport a la qüestació pública feta ler les Tres Clases i que aconseguix recollir 2.000 ptes⁵⁴. Més tard, violència i intimidació seran una constant, de manera que el setembre «*pueden contarse los días por cargas de caballería*» i es tanca el local del sindicat, i el seu president Manuel Vila. Mentre, quan els obrers anaven a cobrar els auxilis «*fueron disueltos por la Guardia Civil, agentes de orden público y policía secreta*», donant l'excusa que el cobrament només corresponia als obrers del Vapor del Rech. Posteriorment,

l'octubre seran detinguts onze obrers i M. Vila, acusar de perdre 1.000 ptes. de les Tres Clases, i la solidaritat tornarà a fer-se evident.

Aquest conflicte serà també significatiu, pel fet que a les Tres Clases li sortirà un competidor important que serà l'anarquista *La Verdad* de Sant Martí. Ja el maig de 1889 s'havia atacat les Tres Clases de Vapor de Sant Andreu des de l'anarquisme, i és així com a «La Tramontana» apareixien els atacs que es feien des del *Centro de Productores* de Sant Martí, i aquesta situació es reproduirà a finals d'agost de 1890, quan des de les pàgines de «El Obrero» s'ataqui a *La Verdad* pel conflicte de la fàbrica Puig. Així, el 19 de setembre de 1890, publica «El Obrero» la notícia que «*con harto dolor hemos de dar la desconsoladora noticia que los socios de La Verdad (...) están llenando la fábrica parada de los Hijos de M. Puig de San Andrés; este hecho no tan solo es desconsolador sino irritante y para los obreros que estiman su dignidad es bochornoso*».

A la fi, aquell 1890 les Tres Clases intentaran crear una altra societat propera als seus interessos a Sant Martí, la qual acabarà sent liderada (amb tupinada pel mig, segons «La Tramontana»), per l'antic líder de les Tres Clases a Sant Andreu, Pau Solà, la qual cosa serà certificada pels anarquistes de Sant Martí en diversos articles apareguts a «La Tramontana».

Un altre aspecte important seria aquest de la solidaritat, ja que les Tres Clases aconseguiran un cert consens social darrera la seva actuació. Així, aquell octubre de 1890, s'assoleix l'alliberament dels obrers detinguts a conseqüència de la repressió, gràcies a que «*muchos hombres de la clase media, de posición independiente y por tanto, ajenos a los asuntos de fábrica, se han prestado ante el Juez Instructor a ser sus fiadores*», i d'ells en destaquen dos futurs regidors a l'Ajuntament de Barcelona: el lerrouxista Pere Galí Fragnet i el lligaire Jaume Cararach.

Aquest no era, però, un aspecte nou, perquè ja el 1888, amb motiu del conflicte del Vapor del Rech, «La Unión de los Pueblos» (14-10-88) informa que es va dirigir «*la sociedad a las demás de la población en demanda de apoyo y todas ellas incluso las recreativas, abrieron entre sus socios una subscripción... Que conste que habiendo respondido todas a la invitación que se les hizo, prueban su conformidad en la cuestión pendiente colocándose al lado de los obreros*» i a més, les societats *La Amistad Catalana* i la coral *La Esperanza* fan una funció per recollir fons i donar suport als obrers, col·laborant-hi els treballadors i la societat del teatre, que no cobren res, i gràcies a tot això s'arriben a recaptar 660 ptes. Aquests exemples, conjuntament amb els ja citats, serien indicatius de les simpaties que els vaguistes tenien en el conjunt de la població, i com aquesta reaccionava als conflictes laborals amb el suport moral i material cap als obrers.

Sembla ser que la repressió que hem trobat el 1890, coincidirà (no sabem si n'és la causa) amb la fi de les Tres Clases de Vapor a Sant Andreu. De fet, ja hem dit que en els 90, les Tres Clases de Vapor evolucionaran a Catalunya cap al sindicalisme groc, indicant Miquel Izard que aquest sindicat tindrà un procés de dissolució molt llarg fins a inicis del segle XX, procés que a Sant Andreu no podem constatar, ja que l'última informació que tenim sobre les Tres Clases de Vapor és la que ens explica l'assemblea que ratifica l'acord per acabar amb el conflicte a Sant Andreu, el gener de 1891.

Posteriorment, no trobem referències a cap altre conflicte, fins al 1892. Així, «La Voz de las Afueras» de 27 de març, informa que continua la vaga dels stampadors, fent referència només a certes persones, que segons aquest setmanari (conservador en aquest moment) eviten la solució. Dues setmanes més tard la notícia és que continua la vaga, i s'indica quina és la

reivindicació obrera: es demana poc, diu «La Voz de las Afueras», una pesseta per metre, i mostra certa simpatia cap als obrers, en acabar la notícia amb una frase prou eloqüent partint de la premsa conservadora: «cal que els fabricants aprenguin de la sensatesa obrera».

Posteriorment, el 7 de juliol del 94, la mateixa «La Voz de las Afueras» explica que amb motiu de la vaga dels curtidors, se n'han detingut 9 o 10, els quals són acusats de coacció. Actuacions violentes o violència repressiva? No tenim prou informació per respondre-ho, però de totes dues coses n'hem vist diversos exemples. En tot cas, «La Voz de las Afueras» (en aquella època, propera al republicanisme) constata que s'hi treballava en pitjors condicions que a la resta del Pla, sent aquests dos conflictes quasi anecdòtics, sense cap força sindical important al darrera, però, això sí, mostrant com les reivindicacions obreres responien a una problemàtica econòmica ben visible. Els temps de les Tres Clases de Vapor havien passat a la història...

El sindicalisme d'ofici i ferroviari

En l'inici de l'Ateneu Obrer, aquest compta amb les aportacions de les societats d'oficials paletes, fusters, serrallers i les Tres Clases de Vapor, mentre que després aquesta deixarà d'actuar i les farà la societat d'oficials barbers. A part de la vinculació amb l'Ateneu, disposem de poca informació sobre aquest sindicalisme d'oficials d'ofici. Tal com deïem a un altre lloc, «El fet que siguin totes elles societats d'oficials, vol dir alguna cosa?(...) Recordem que els oficials formaven part del segment de la població obrera amb millors condicions, i també recordem que els oficis més estesos eren els relacionats amb el tèxtil»⁵⁵. Tampoc sabem del volum dels seus associats, però crec que les dades que dispo de 1893 (40 associats quan la societat de paletes es federa a la UGT), serien extrapolables a la baixa a les altres societats, a excepció feta de les Tres Clases, de la qual ja en sabem la seva força.

En tot cas, i encara que sense valor generalitzador, val la pena també de donar algunes altres informacions, aquestes referents a la societat d'oficials barbers, la qual fa arribar a «El Obrero» algunes crítiques dirigides a les autoritats i a algun «esquirol». A part de la notícia referida a l'adhesió a la campanya de «El Socialista» i «El Obrero» per les vuit hores, trobem dues notícies més referides a aquesta societat.

Així, a «El Obrero» del 30 de juliol de 1886 es reproduïx un document dirigit als veïns i obrers de Sant Andreu, on s'explica que «*fundamos hace quince años la Sociedad y Hermandad de Oficiales Barceros de San Andrés de Palomar, llamando después de constituida a los Maestros para tratar de los asuntos de trabajo(...) entrando en el acuerdo cerrar los domingos a las cuatro de la tarde para poder disfrutar como obreros, de algunas horas de libre expansión*», i que aquest acord ha estat incomplet per un mestre, el qual «*pertenece a la Sociedad de los Luises, cuya sociedad recrimina el trabajo en las fiestas. Este señor habla contra las Sociedades obreras, (y) después de faltar a los pactos de Maestros y Oficiales Barberos, falta a los preceptos de la Sociedad de los Luises, que impide el trabajo en días festivos (...). Hemos dicho lo bastante, ciudadanos, para que premieis con vuestra asistencia a los que se lo merecen, y abandoneis a la soledad a los enemigos encubiertos de la clase trabajadora y de la tranquilidad de este honrado vecindario (...)*», mentre que posteriorment hi haurà d'altres cartes, que mostraran que «El Obrero» era un dels òrgans de premsa més llegits

pels obrers, encara que aquests fossin barbers.

Quant als treballadors del ferrocarril, en un altre apartat hem destacat la importància dels tallers del ferrocarril en el conjunt laboral andreuenc. Aquesta, que anirà creixent amb el temps, farà que la conflictivitat d'aquest sector sigui viscuda amb molta intensitat, sent després dels conflictes del tèxtil que ja hem tractat, aquell que comptarà amb més adhesions per part dels sectors progressistes, i en aquest cas, en especial dels republicans.

La primera notícia sobre l'associació dels obrers del ferrocarril és la de «La Voz de las Afueras» del 17 de juny de 1893, quan ens diu que s'acabava de constituir l'agrupació local d'obrers del ferrocarril i montepio de socors mutus, fent la primera reunió al local del CUR, en un moment com aquell, en què el republicanisme i les altres forces d'esquerra estaven en alça. Així, la victòria de Salmerón, l'intent de difondre més el socialisme, o el potenciament de l'activitat del CUR, serien exemple de tot això.

El 2 de setembre començarà el conflicte, quan diu la premsa que degut a la decisió dels obrers del ferrocarril d'associar-se, la companyia ha acomiadat al president i al secretari de la societat, i fa córrer rumors que traslladarà els tallers a un altre lloc. Entre els obrers, es proposa fer una caixa de resistència per ajudar els acomiadats (de 4 rals mensuals pels qui guanyen més de 16 rals, i de 2 pels qui en guanyen menys) i no fer vaga, ja que la federació obrera és molt jove, i això els podria dur al fracàs.

Posteriorment, a la mateixa «La Voz de las Afueras» es critica la companyia, i en especial el Marqués de Comillas, en ser un acomiadament totalment vinculat a l'activitat sindical. El que aconsegueix la companyia és que els obrers rebin la solidaritat de la major part del poble, així com que augmentin els afiliats de la societat (segons «La Voz», el 27 de setembre ingressen més de 60 socis), i més quan algun dels acomiadats, com Porrera, portaven a les seves esqueses una vida política molt activa.

L'aspecte de la solidaritat de les forces d'esquerra, és tractat al mateix setmanari del 7 d'octubre. En ell, l'important periodista i propagandista republicà Serra i Castells, després d'indicar que el conflicte del ferrocarril era obrer i polític a la vegada, es pregunta «¿cómo la clase obrera no ha de abominar de los partidos políticos si cuando los trabajadores defienden principios sustentados por aquellos se ven aislados y obligados a hacer cuestiones obreras lo que también deberían ser cuestiones políticas?», i després des del CUR realitzarà diverses actuacions per potenciar la solidaritat amb els obrers del ferrocarril, dels quals, a finals d'octubre, ja se n'havia acomiadat a 14.

Posteriorment, s'aconseguirà donar més importància al conflicte, gràcies a la solidaritat dels diversos sectors. Així, aconseguiran que la *Federación de Obreros Ferroviarios de España* difongui la problemàtica andreuenc, amb actes a Valladolid, Miranda de Ebro i el Clot, i el suport del republicanisme barceloní («La Publicidad» i «El Diluvio» tractaran el tema) i s'aconseguirà la intercessió del dirigent històric del republicanisme, Vallés i Ribot, davant del ministre Moret, per tal d'aconseguir la readmissió dels ferroviaris andreuencs.

A partir d'aquí, vindrà la repressió governamental «aprofitant» l'atemptat del Liceu. Així, a finals del 93, dos obrers del ferrocarril seran detinguts acusats de ser anarquistes. El 20 de gener del 94 «La Voz de las Afueras» indica que la companyia de ferrocarril vol fer fora tots els treballadors aprofitant l'estat d'excepció per les bombes: «destruida la asociación, continua despidiendo a los que cree más partidarios (...) Hoy no es posible (reconstituir-la) gracias a la situación

creada por los anarquistas y el gobierno». La tensió arribarà a l'extrem quan al febrer, un obrer agredí un contraatastre (causant-li la mort), a causa d'haver estat acomiadat pel fet de demanar un permís per ausentar-se, i d'estar associat. A partir d'aquí no hi ha més referències a l'associació dels treballadors ferroviaris.

Un últim aspecte a ressenyar sobre els treballadors del ferrocarril, seria el contingut ideològic de la seva proposta. Recordem que els obrers no tenen gaire temps per bastir una ideologia pròpia, i que en aquest sentit, els discursos que apareixen són respostes a una situació repressiva. Potser per això, podem dir que els treballadors ferroviaris mostren una ideologia molt àmplia, tot i que propera al republicanisme (recordem que es reuneixen al CUR, que alguns dels impulsors del sindicats són rellevants republicans, i que les principals mostres de solidaritat provenen d'aquest sector). Ara bé, com hem d'interpretar la col·lecta feta per recollir diners per a la vídua de l'anarquista Paulí Pallàs? O el fet que els discursos s'acabin amb la proclama «salut i revolució social»? Aquests obrers eren revolucionaris, o més propers a la proposta reformista de Salmerón? Crec que els obrers del sindicat estaven afiliats, sobretot per respondre a la repressió engegada per la companyia, i que entre ells podia haver-hi força diferències ideològiques, convivint republicans, anarquistes i fins i tot, socialistes.

El socialisme

El socialisme a Catalunya va tenir poca incidència en l'etapa que ens ocupa. Com ja es sap, a l'Estat Espanyol el socialisme inicial es limitava als madrilenys de l'*Asociación del Arte de Imprimir*. Aquests trobaren algun ressò a Catalunya, entre tipògrafs i també a Les Tres Clases de Vapor. El 1882 hi havia set federacions al Principat, i el 1887 quinze, arribant a fundar-se a Barcelona, l'agost de 1888, el *Partido Socialista Obrero Español* i la *Unión General de Trabajadores*, amb catorze seccions a Catalunya, i entre elles la de Sant Andreu, fundada el maig del mateix any.

Posteriorment anirà apareixent i desapareixent de forma seguida, sense suposar, això, que les activitats i els militants desapareguessin, constatant-se que l'agost de 1892 s'inaugura el Círculo Socialista, i que es fa un míting poc concorregut⁵⁶. Cal dir que la UGT, en la seva etapa catalana, va estar dirigida per Garcia Quejido i Reoyo (aquell que amb tan poc èxit s'enfronta a Salmerón, en les eleccions de 1893). Així, doncs, treball polític i sindical seran tasques que es faran des de les organitzacions socialistes.

Això, tot i que molt limitat, també ho trobem en el cas de Sant Andreu, i per tant, per resseguir els socialistes, caldrà tenir en compte sindicalisme i política. Disposem de les dades que ens dóna S. Castillo⁵⁷ per resseguir el primer socialisme a Sant Andreu. Una data important és la de 1893, any de la victòria de Salmerón, i com hem recordat abans, de l'estrepitosa derrota del socialista Reoyo.

Així, el febrer del 93, «La Voz de las Afueras» insereix una nota de l'agrupació socialista andreuca anunciant una conferència a la qual assistiran «*varios compañeros de la agrupación barcelonesa*», i el setembre del 93 explica que «*en la noche del próximo pasado martes se celebró en el CUR de este pueblo un meeting de propaganda socialista, en el cual hicieron uso de la palabra los*

compañeros Iglesias y Quejido. Los mencionados oradores demostraron la necesidad que tiene el obrero de asociarse, no solamente dentro de sus respectivas localidades y naciones, sino creando una asociación internacional que pudiera resistir a todos los burgueses. El compañero Iglesias extendióse en hacer comprender a los obreros que debían ser políticos, cumpliendo así uno de los acuerdos tomados por el Congreso socialista celebrado recientemente en Zúrich. La concurrencia numerosísima». Posteriorment, el 1894, desapareix l'agrupació, per tornar-se a fundar l'agost del 95.

Quant a la tasca sindical, recordar que les Tres Clases de Vapor van col·laborar durant una etapa amb la U.G.T. Fruit d'aquesta col·laboració n'és la campanya conjunta dels seus òrgans de premsa, per les vuit hores, el 1887, a la qual només dues organitzacions s'hi adhereixen a Sant Andreu. Aquí, en l'etapa de més força sindical, no trobem cap societat on els socialistes tinguin molta influència. És evident que a Sant Andreu hi havia socialistes, però aquests eren minoritaris, i el seu treball sindical no suposa un avenç en la captació d'espais polítics i sindicals.

A això només hi puc aportar una excepció. Diu «La Voz de las Afueras» del 20 de maig de 1893 que «*se nos dice que la Sociedad de albañiles de este pueblo ha ingresado en la UGT de España. Este proyecto fue presentado por un socio de la mencionada sociedad que se titula socialista, creyéndose que con dicha unión el partido socialista español llevaría la representación de todo el pueblo, cuando tan solo aumentará de unos 40 socios albañiles que no son todos soldados del compañero Iglesias. Cuando acabará eso de dar color político a las Sociedades Obreras?*».

Un altre aspecte aportat per S. Castillo és el de la difusió de «El Socialista», entre els anys 1888 i 1892, el qual tenia una mitjana de 30 exemplars, dada aquesta que no sabem com interpretar, si tenim en compte que això no ens dona dades sobre els possibles lectors, ni sobre qui són aquests. L'única dada de què disposem és que, almenys fins al 1889, les Tres Clases de Vapor hi estaven subscrietes.

NOTES

¹ Aquest treball forma part de la investigació que a la UAB dirigeix el professor Pere Gabriel.

² Així ho testimonia el 1849 P. Madoz, tal com ho indiquen Busqueta i Postico. "Propostes per a l'estudi de la industrialització a Sant Andreu: el segle XIX, un segle de canvis". *Finestrelles*, 2. Barcelona, 1990.

³ J. Pallarés-Personat. "SAP:1882"; a *Sant Andreu de Cap a Peus*, 392. A.VV. Sant Andreu, Barcelona, setembre de 1996.

⁴ J. Fiter. *Las cercanías de Barcelona*. Casa de la Caridad, 1888.

⁵ J. Clapés. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. Volum 2. Pg. 23 i 24. Barcelona, Grup d'Andreuencs-1984.

⁶ A. Albert Caveró. "Sant Andreu. Anàlisi d'una dinàmica."; a *El futur de les perifèries urbanes*. Barcelona, I.B. Besós, 1989. Pg. 142.

⁷ A. Albert Caveró. *Op. cit.*, pàg.

⁸ M. de Torres i Capell. "L'estructura urbana de Barcelona. De les annexions a la fi de la guerra civil"; a *Historia de Barcelona*, 7. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1.990

⁹ Busqueta i Postico. *Op. cit.*, pàg.

¹⁰ Termes i Abelló. "Conflicte social i manera de viure". *Història de Barcelona*, 7. Pg. 126. Barcelona.

¹¹ Calvo, A. "Les activitats econòmiques"; *Història de Barcelona*, 7. Pg. 175 i 176.

¹² A Sant Andreu "amb la pèrdua de les colònies, la indústria tèxtil va passar moments difícils". Clapés. *Op. cit.* Llibre VI (La vida social), pàg. 76.

¹³ Aquesta idea coincideix amb les expressades per altres autors, com P. Gabriel per Barcelona o Mn. Clapés per Sant Andreu, els quals han destacat el pes important dels vells oficis i treballs.

- ¹⁴ Riquer, Borja de. "Les eleccions de la Solidaritat Catalana a Barcelona"; *Recerques*, 2. Barcelona, Curial.
- ¹⁵ *Ibidem* pàg. 132.
- ¹⁶ M. Tatjer. "Evolució demogràfica"; *Història de Barcelona*, 7. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1.990 .Pàg. 116.
- ¹⁷ A. Calvo. *Op. cit.* Pàg. 191.
- ¹⁸ Aquesta empresa "trasladó sus talleres y oficinas al barrio de la Sagrera en San Andrés" el 1911, a tocar amb el nucli històric andreuenc. D. Palomero. *Los trabajadores de Enasa durante el franquismo*. Sirius, Barcelona, 1996.
- ¹⁹ Calvo, A. *Op. cit.* Pàg. 191,
- ²⁰ Mn. Clapés. *Op. cit.* Volum VI (La vida social), pàg. 76.
- ²¹ M. Vicente. "El moviment societari obrer a Barcelona i la seva rodalía"; a *Actes del Congrés Internacional d'Història "Catalunya i la Restauració"*. Manresa. Pàg. 367.
- ²² "El Obrero", 4 d'abril de 1890.
- ²³ "La Voz de las Afueras", 18 de maig de 1890.
- ²⁴ Si fins ara s'ha tendit a magnificar els treballadors del tèxtil, això és pel fet de ser els treballadors més combatius i dinàmics en comparació als altres, que treballaven en petits tallers i eren poc organitzats.
- ²⁵ Busqueta i Postico. "Propostes per a l'estudi de la industrialització a Sant Andreu de Palomar: el segle XIX, un segle de canvis"; *Finestrelles*, 2. 1990. Pàg. 18.
- ²⁶ Abelló i Termes. "Conflictivitat social i maneres de viure"; a *Història de Barcelona*, 7. Pàg. 128.
- ²⁷ M. Vicente. *Op. cit.*, pàg.
- ²⁸ A. Smith. "Oficis i formació de classe a Barcelona, 1899-1914"; a *Catalunya i la Restauració*, pàg. 349.
- ²⁹ Segons A. Smith, a inici del segle XX un 50% dels obrers barcelonins eren oficials, i seran dels més reivindicatius, lluitant contra els canvis en les formes de treball que els empresaris volien introduir.
- ³⁰ Grabuleda, C. *Treballadors, assistència i salut pública a l'entorn industrial de Barcelona. El cas de Sant Martí de Provençals, 1850-1900*. Treball de 8 crèdits, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 1996.
- ³¹ M. Tatjer. *Op. cit.*, pàg. 108.
- ³² Dades sobre això se'n poden trobar a DD.AA. *Borgonya*. Eumo, Vic, 1996.
- ³³ Sirera. "Obreros de Barcelona entre 1900 y 1910"; *Historia y fuente oral*, 7. 1992. Pàg. 13.
- ³⁴ Sembla ser que les dades anaven vinculades a la disponibilitat de la informació per part del sindicat, i per tant és una estadística amb evidents limitacions, ja que els accidents es produïren a totes les fàbriques.
- ³⁵ Les dades del dte. 9 són de 54'2 habitants/ha., mentre que al 5è. són 1023 h./ha., al 8è. 186 h./ha. i al 10è. són 98 h./ha. Extreteres de C. Massana i F. Roca. "Les fites i mecanismes de la política urbana" a *Història de Barcelona*, 7.
- ³⁶ *Ibidem*, pàg. 148.
- ³⁷ *Ibidem*, pàg. 148.
- ³⁸ A la premsa de l'època podem trobar constants queixes sobre les mancances d'aquests serveis a Sant Andreu. Com a exemple, podem destacar "La Autonomia", òrgan del Centre Popular Catalanista.
- ³⁹ Sirera. "Obreros de Barcelona, 1900-1910"; *Historia y fuente oral*, 7. Barcelona, 1992.
- ⁴⁰ En aquest sentit, segueixo l'explicació de Carles Grabuleda, que indica que en ambients industrials de ràpid creixement, la salut pública significa higiene i higiene significa desenvolupament urbanístic i recursos públics per fer front als problemes de la realitat fabril, incidint a Sant Martí, ja que allà s'instal·len les fàbriques que podien tenir problemes a Barcelona.
- ⁴¹ Tot i que aquestes últimes dades s'allunyen cronològicament del nostre període, em semblen interessants en reflectir la situació d'un poble de ràpid creixement industrial.
- ⁴² Tot i això, l'epidèmia provoca problemes importants en una vila com aquella, que estava afectada per una epidèmia, en una època de crisi industrial que portarà els andreuencs a la penúria.
- ⁴³ Per seguir aquestes argumentacions, es pot consultar l'interessant argumentació de Tiana Ferrer. *Maestros, misioneros y militantes. La educación de la clase obrera madrileña, 1898-1917*. CIDE, Madrid, 1992.
- ⁴⁴ Utilitzo el terme "educació popular" seguint l'accepció que li dona al terme, Tiana Ferrer. Es refereix a les activitats formatives destinades prioritàriament a la classe obrera i induïdes per reformistes socials, catòlics socials i socialistes, els quals li donen el nom d'educació obrera.
- ⁴⁵ "La Voz de las Afueras", 9 de juny de 1886.
- ⁴⁶ Una anàlisi més detallada de les dades de què disposem quant al nombre d'estudiants de l'Ateneu, la podem trobar al meu treball pel curs de doctorat dirigit per P. Gabriel. E. Navarro. *L'Ateneu Obrer de Sant Andreu de Palomar: una breu història (1885-1910)*.

⁴⁷ Citat de “Subvención a las asociaciones Particulares de Instrucción”. Lligall 2369. Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona.

⁴⁸ Cal indicar, avançant arguments, que l'Ateneu és una entitat que es farà des del sindicalisme moderat (Tres Clases de Vapor i sindicats d'oficials de diferents sectors).

⁴⁹ El fonamental de les argumentacions d'Àngel Duarte ho trobem recollit als seus llibres *El republicanisme català a la fi del segle XIX*. Eumo, Vic, 1987 i l'excel·lent estudi local *Possibilistes i federals. Política i cultura republicanes a Reus*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus, 1992.

⁵⁰ A. Duarte. *El republicanisme català a la fi del segle XIX*. Eumo, Vic, 1987.

⁵¹ Aquestes són les dades que ens ofereix “La Voz de las Afueras”, però no crec que, donada la tradició mobilitzadora i la situació de 1893, puguin ser dades fiables.

⁵² P. Gabriel. “Sindicalismo y obrerismo”; *Historia de España*, X. Planeta, pàg. 384.

⁵³ *Ibidem*, pàg. 429.

⁵⁴ “La Voz de las Afueras”, 31 d'agost de 1890. Cal dir, però, que aquest setmanari està molt condicionat pels seus atacs a l'equip de govern municipal.

⁵⁵ Navarro. *Op. cit.* Pàg. 7.

⁵⁶ Baladrón. “La fiesta del trabajo: los primeros años”; *Estudios de Historia Social*, 38-39. 1989.

⁵⁷ S. Castillo. “Una década de socialismo en Cataluña: 1886-1895”; *Estudios de Historia Social*, 54-55. 1991.